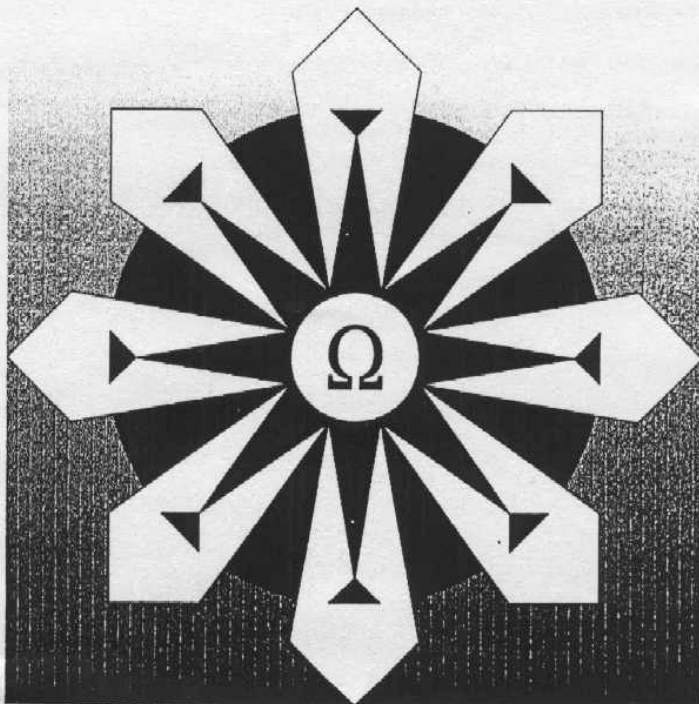

jrg. 5/ nr. 1
februari 1998

GAMMA

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin. Deze Franse denker en mysticus ontwierp in zijn geschriften een optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR SPIRITUEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

Raadgevend bestuur:

ir. Ben Crul (Whitehead-groep)
Wim van Eyden (Comparatieve Filosofie)
dr. Aad Fokker (NPB en Woodbrookers)
drs. Ko Kleisen (Whitehead-groep)
Marjorie Schreuder (Bahá'í)
Jan Snauwaert (Stichting Teilhard i.o.- België)
Leo Zonneveld (mondiale Teilhard-Trust)

Correspondenten:

dr. Benvenuto Andrean (voor Engeland en Italië)
Jan Snauwaert (voor België en Frankrijk)
Leo Zonneveld (voor het terrein van wetenschap en techniek wereldwijd)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Bugenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://www.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,-, m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op rek.nr.
103220076904 t.n.v. Jan Snauwaert, Bergerhout (Antwerpen)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Uitslag enquête		p. 04
Ton Borsboom	Lezers aan het woord - 1	p. 05-06
Christine J. Faber	Lezers aan het woord - 2	p. 06-08
Artur Messias	Lezers aan het woord - 3	p. 08-11
Ben Crul	Lezers aan het woord - 4	p. 11
Pieter Kooistra	Leven is ... geloof in het leven hebben	p. 12-17
Redactie	Viviane Forrester: De Terreur van de economie (recensie)	p. 18-20
Paul Revis	De mystiek van Teilhard de Chardin	p. 21-32
Hans Richter	De mystieke leer van de Kabbala	p. 33-36
Wilfried Hensen	Christuservaring (recensie - red.)	p. 37-39
Ben Crul	Willem B.Drees 'Van niets tot nu' (recensie)	p. 40-45
Henk Hogeboom van Buggenum	Gerard Bodifée 'Natuurlijke ongehoorzaamheid' (recensie)	p. 46-48
Jan Snauwaert	Wat we anderen willen leren, moeten we zelf worden	p. 49-54
Rieuwert Kok	Postmodernisme en holisme	p. 55-61
Redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 62

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Over de enquête leest u op bladzijde 2. Iets meer dan de helft van de mensen reageerde. Voor de Werkgroep Interreligieuze Samenwerking stuurden wij de lezing van Ulrich Libbrecht in ons decembernummer toe aan hen, die daarop hadden ingetekend. Ook hier: iets meer dan de helft reageerde en vergoedde ons de kosten. We hangen niet de wet van Murphy aan: "Alles wat verkeerd kan gaan, gaat ook verkeerd". Nee, voor ons telt: "Evenwicht blijft gehandhaafd door inspanning vanuit persoonlijke verantwoordelijkheid". We zouden dat 'de wet van Teilhard' willen noemen. Immers, deze stelde op goede gronden, dat de mens de voortgang van de evolutie in eigen handen heeft. Hij beschikt over een vrije wil, die de ondergang of het voortbestaan van de mensheid bepaalt.

Hoe reageren wij op de vrije-markteconomie? Instemmend, afwijzend, door protest en daad? Volgen we met Wouter van Dieren de Club van Rome (NRC 3-2-98) of de econoom Bomhoff, die alleen gewag maakt van haar verkeerde voorspellingen? Onze keuzes komen door verdieping, inspanning, betrokkenheid tot stand. Maar ook door lering uit rampen. In zijn brief aan ons vanuit Brazilië schrijft Artur Messias (blz. 6 e.v.) dat de economische praktijk voor velen daar een ramp betekent. De beelden van werklozen in Europa, faillissementen in Azië, armoede in India versterken die indruk. Je zou zeggen, dat de huidige economie zichzelf heeft overleefd. Er is iets nieuws nodig. Iets, dat beantwoordt aan het bewustzijn van onze tijd, dat materie en geest geen tegengestelden zijn, maar in het verlengde van elkaar liggen. Pieter Kooistra doet een voorstel voor zo'n economie (blz. 10) Ben Crul denkt onzes inziens vanuit het procesdenken in dezelfde richting als hij (blz. 39) schrijft: "De gezamenlijke groei van materie en geest is het middel, waardoor het verhogen van de intensiteit van het ervaren mogelijk is geworden". Bedoeld is een religieus, ja zelfs een gelovig ervaren.

Ronald Plasterk, moleculair bioloog bij het Nederlands Kanker Instituut en bijzonder hoogleraar moleculaire genetica aan de UvA, stelt als hoofdredacteur van Intermediar (5-2-'98 blz. 43) dat "het niet zo gek veel uit zou maken of je nu in god gelooft of niet" en dat het "allemaal maar dom toeval is, het leven een accident, dat zich nu eenmaal in deze hoek van de kosmos heeft voorgedaan" Wat voor ethiek en dus wat voor toekomst mogen we van mensen verwachten voor wie leven niet meer is dan een berekenbare factor? Wat Viviane Forrester ons voorspiegelt (blz. 16)? Ons blad haalt opgeteld bij alle bladen op religieus-filosofische grondslag bij lange na niet de oplage van Intermediar. Plasterk gaat dan ook heus niet met ons in discussie. De wetenschap van de biologie heeft trouwens kennelijk hoegenaamd geen boodschap aan filosofen of theologen. Maar wij blijven ons inspannen om een tegenwicht te bieden tegen deze geluiden.

UITSLAG ENQUÊTE

Op de enquête kwam veel respons. Wij ontvingen ruim 60% van de verzonden formulieren terug. Niet iedereen had alle vragen ingevuld. Sommigen vonden het kennelijk lastig uit de veertien gegeven ondertitels bij GAMMA te kiezen. Enkelen kwamen met nieuwe voorstellen. Ongeveer tien lezers motiveerden hun keuzes uitgebreid. We kunnen niet alle motieven plaatsen (het record was 10 A4-tjes!), maar doen ons best er in de komende nummers een selectie van te geven.

Hoe is nu de uitslag? Ter geruststelling van enkele briefschrijvers kunnen we melden dat 56% van de inzenders voor het handhaven van de stichtingsnaam was. Het blijft dus Stichting Teilhard de Chardin. Daarmee vervallen ook alle andere namen die werden voorgesteld. Stichting Toekomst door Creativiteit werd door 50% van de inzenders genoemd. Verder telkens door één: S(tichting) Symbiose; S. Inter-spiritualiteit; S. Creatie van Hoop; S. Mondiale of Wereldwijde Interculturele Dialoog; S. voor Creatieve Dialoog tussen Filosofie, Wetenschap en Religie; S. Wetenschap van de Werkelijkheid; S. Teilhard de Chardin en het Procesdenken, enz.

Zoals gezegd, een keuze voor een ondertitel bij GAMMA, die bedoeld is om onze doelgroep en onze intentie samen te vatten, werd door velen te moeilijk gevonden. Het hoogst (27,5%) scoorde 'GAMMA, tijdschrift voor creatief samengaan van redelijkheid en religie'. Maar ...vier keer werd opgemerkt dat 'religie' op zichzelf toch niet onredelijk is. De redactie is het daarmee eens. Omdat van de andere 14 voorgestelde mogelijkheden er slechts 8 enige bijval kregen, kozen we voorlopig: 'GAMMA, forum over onze rol in de evolutie'. Welke grondige overwegingen er soms aan keuzes voorafgingen moge blijken uit het eerste commentaar dat wij afdrukken van Ton Borsboom op blz. 3.

Het korte colofon, dat wij in de binnenkaft hadden afgedrukt kreeg beduidend meer stemmen dan het lange van de Whiteheadgroep, al vond ruim 30% dit beter. Van deze laatsten stelde menigeen wijzigingen voor, die hier dus nu niet meer hoeven te worden besproken. Omdat er heel wat kritiek kwam op woorden als christogenese, convergentie en dergelijke, is een geheel nieuwe versie opgesteld die hopelijk inhoudelijk het meest beantwoordt aan de gekozen formulering. Uiteraard staan wij open voor reacties daarop.

De afbeelding op de voorkaft tenslotte. Inzending nr.1 van Henk Gloudemans kreeg 43%, nr. 3 van Ben Crul 10%, nr.4 van Wim van Eyden 12 %, nr. 5 van Herman Teuben 6% en nr. 6 van Hans Richter 19% van de stemmen. Tien procent van de lezers zag graag de oude voorplaat gehandhaafd. Benedikt Broere stuurde een nieuw concept, dat u aantreft op blz. 35. Wij plaatsen dit uit ruimtegebrek alvast zonder zijn uitgebreide motivatie hiervoor. Zo kunnen we op initiatief van u als onbevooroordeeld lezer in de toekomst desgewenst eens van kaft wisselen. Tenslotte is het unieke van GAMMA, dat we het samen maken.

LEZERS AAN HET WOORD - 1

Met deze brief opent de redactie een vaste rubriek. Deze is geen vervanging voor de mogelijkheid om artikelen te plaatsen. Ze is uitsluitend bedoeld om uw mening weer te geven over de geplaatste of elders gelezen artikelen. Zo maakt u een discussie met de redactie en andere lezers mogelijk.

Beste Henk,

Vanaf de ontvangst van het decembernummer van Gamma heb ik me bezig gehouden met de voorgestelde wijzigingen. De enquête overrompelde mij door het aantal mogelijkheden, die zich aandienen. Met name voorstel 2 gaf mij te denken. Ik kan mij moeilijk vinden in de voorstellen, alhoewel ze anderzijds weer aanspreken: Mijn vraagstelling is: voldoet de ondertitel aan het teilhardiaanse en whiteheadiaanse denken? Met andere woorden dekt de vlag de lading?

Op het decembernummer vermeld je als ondertitel: 'tijdschrift voor geestelijke ruimtevaart'. Het woord 'ruimtevaart' roept een ander beeld op dan je bij Teilhard en Whitehead mag verwachten. Het is een begrip dat geladen is met technologie en meer betrekking heeft op de exploratie van het heelal. Natuurlijk zouden denkers als Teilhard en Whitehead zich niet hebben verzet tegen zo iets als ruimtevaart. Zij zouden dat hebben toegejuicht. Maar is het in overeenstemming met hun gedachtegoed? Zijn zij niet veel meer bezig met bewustzijn en bewustwording? De evolutie van materie naar geest, die het uiteindelijk heeft mogelijk gemaakt dat wij ruimtevaart kunnen bedrijven en kunnen profiteren van de zegeningen van het informatietijdperk?

Na enkele pogingen te hebben gewaagd met: 'tijdschrift voor geestelijke verruiming' of 'tijdschrift voor geestelijke ruimte', ben ik blijven hangen bij bewustwording. De begrippen 'verruiming' en 'ruimte' geven naar mijn mening te weinig weer van wat beide denkers bedoelden. Het zijn meer de gevolgen of de effecten van hun denken. Een denken dat zich meer bezighoudt met het bewust worden van de materie van zijn 'zijn', van zijn bestaan. De kroon van dat evolutieproces is de mens, die zich vaak niet bewust is van zijn geestelijke bronnen en zich bij voortdurend richt op de bevrediging van materiële behoeften, waardoor er zoveel onrecht, honger, oorlog en leed is in deze wereld. Waarin weinig ruimte meer is, zeker in onze westerse wereld, voor spiritualiteit en God. Zie het wanhopige zoeken van de mensen naar bronnen. Een boekenweek in het teken van God, de Celestijnse Belofte en andere New-Ageboeken zijn voorbeelden van dit zoeken naar de oorsprong van ons bestaan. We zien dat telkens wordt teruggekomen op het begrip 'bewustwording'.

Nu heeft de enquête twee mogelijkheden waarin sprake is van bewustwording in de vorm van 'tijdschrift voor effectieve bewustwording' en 'tijdschrift voor

effectieve en universele bewustwording'. Op het eerste gezicht lijkt daarmee voldaan te zijn aan de vraag naar bewustwording. De beide bijvoeglijke naamwoorden stemmen echter tot nadenken. Effectieve bewustwording, wat is dat? Is niet het proces van bewustwording altijd effectief? Leidt niet het proces van bewustwording tot wijzigingen in houding en gedrag? Met andere woorden, bewustwording op zich is altijd effectief. De Celestijnse Belofte, de New-Ageliteratuur, het oosterse denken, het staat er bol van. Zelfs het christendom kent zijn metanoia, omkering, bekering, een proces van bewustwording. De levensgeschiedenissen van Teilhard en Whitehead staan in het teken van bewustwording. Zij hebben niet alleen nagedacht hierover, maar ons getuigen gemaakt door hun geschriften van hun bewustwording. De effecten komen daarna, zij zijn afgeleiden van het bewustwordingsproces. Bewustwording heeft zodoende altijd effect. Zodra materie zich bewust is van zijn zijn, is er sprake van bewustwording.

Het begrip 'universele bewustwording' is enigszins strijdig met hetgeen - zeker Teilhard - hierover heeft geschreven. Het is een evolutionair proces en derhalve in zijn aard altijd universeel. Volgens Teilhard zet bewustwording zich overal door als een natuurlijk verloop in het evolutieproces. Op grond van deze overigens summier overwegingen stel ik voor als ondertitel voor het tijdschrift te kiezen: 'Tijdschrift voor bewustwording'. Daarmee wordt het meeste recht gedaan èn aan het denken van Teilhard èn aan het denken van Whitehead. Het sluit ook meer aan bij de artikelen, die jijzelf onder persoonlijke titel schrijft. Die staan bijna allemaal in het teken van bewustwording, o.a. van onze kwetsbare menselijke situatie.

Berkel-Enschot, 8 januari 1998- Ton Borsboom (ingekort-red.)

LEZERS AAN HET WOORD-2

Zeer geachte heer Hogeboom van Buggenum,

We gaan een zeer moeilijke eeuw tegemoet. Deze mening berust op mijn ervaring van 23 jaar studie en actievoeren in de milieu-, de vredes- en de laatste jaren in de derde-wereldbeweging. Dr. S.L.Mansholt heeft in verschillende artikelen enige tijd voor zijn overlijden daarover geschreven: "We zullen door een heel diep dal moeten gaan". Met statistieken en cijfers onderbouwd is aangetoond dat de exponentiële groei, aangewakkerd door de vrije-marktpolitiek van de westerse landen de oorzaak is van veel sociale en milieu-ellende. Deze groei houdt ook de ontwikkeling van de derde-wereldlanden tegen.

De laatste jaren hebben wij de UNCED-conferentie gehad, de klimaatconferentie en de bevolkingsconferentie in Berlijn, in Cairo en onlangs de top 'Vijf jaar Rio', het heeft allemaal nog niets opgeleverd. Ik herinner mij nog het gesprek via de radio, dat de deken van de Anglicaanse Kerk met president Bush voerde aan de vooravond van de Golfoorlog. Vanwege de goedkope olie-aanvoer uit Irak naar de VS is deze oorlog gevoerd. Terwijl circa 15 jaar eerder een goed alternatief is

uitgewerkt door Amory B.Lovins, waardoor de energievoorziening via zachte technologie in de VS had kunnen worden veiliggesteld. Dit plan is gepubliceerd in 'Foreign Affairs', maandblad van het Amerikaanse State-Department. Lovins heeft zijn plan toegelicht op hoorzittingen van de Amerikaanse senaatscommissie voor energie. Bovendien heeft hij het verdedigd op verzoek van Canadese, Franse, Deense en Zweedse regeringsleiders. De bevolking van de westerse landen is vóór het uitbreken van de Golfoorlog om de tuin geleid, zoals ook uit dat radiogesprek bleek. De volgende oorlogen zullen ook om de grondstoffen gaan. Er worden veel verkeerde beslissingen genomen door regeringsleiders, die beter kunnen weten.

Ondanks alles zullen we echter blijven werken aan een betere wereld, blijven hopen, dat het kwaad eens overwonnen wordt. Zonder hoop kan geen mens leven. Wat we hier moeten leren is met elkaar te delen. Zoals we dat ook in de Tweede Wereldoorlog deden. Heel concreet gezegd, een stukje welvaart willen delen bijvoorbeeld met de asielzoekers, en wereldwijd de landbouwgronden en de grondstoffenvoorraden.

De artikelen 'Mensheid heeft rampen broodnodig' van Sybout Jager en 'Geweld in het licht van de opkomende globalisering' van Mervyn Fernando (GAMMA jrg.3/nr.4-red.) spraken mij erg aan. 'Een gedicht' van Paula Copry (id. Jrg.4/nr.3) vind ik prachtig. De meeste wijsgerige verhandelingen zijn te moeilijk voor mij. Ik ben een praktisch mens, maar laat me wel door bepaalde ideeën leiden. Ik voeg nog enkele overdrukken bij, die mij belangrijk voorkomen. Onder andere van een lid van de Bahá'í "De opbouw van hun geloofsgemeenschap en hun besluitvorming" lijken mij model te kunnen staan voor een regering waar alle landen in de wereld naar toe zullen moeten groeien.

De grote betekenis van Pierre Teilhard de Chardin, met wiens werk ik al kennis maakte tijdens mijn verblijf in Parijs door een recensie van zijn werk in 'Le Nouvel Observateur' van april 1955, schuilt volgens mij in het begrip 'noösfeer'. Ik zou dit willen interpreteren als 'nieuwe levenssfeer', een andere manier van omgaan met elkaar. In ons werk, in het politieke bedrijf, het verenigings- en bedrijfsleven, de (inter)nationale handelsbetrekkingen. Dat veronderstelt in veel situaties een volledige ommekeer, geen concurrentieslag op leven en dood, maar samenwerking - hetgeen een gezonde competitie helemaal niet hoeft uit te sluiten - vanaf de werkvloer tot in het bestuur van multinationals. Deze zouden trouwens aan internationale sociale wetgeving moeten worden gebonden.

Tot mijn verrassing kwam ik het begrip noösfeer ook tegen in een economisch rapport. Het betreft hier M.Mesarovic en E.Pestel 'De mensheid op een Kruispunt' (1974 p.143), waarin Aurelio Pecci van de Club van Rome als volgt wordt aangehaald: "Wij neigen er in het algemeen toe aan de innerlijke grenzen van de mens voorbij te zien... zij betreffen de zgn. noösfeer, de sfeer van het verstand, van de rede, van de zelfkennis, van inzicht in datgene wat de wereld samenbindt

en tenslotte de sfeer van het menselijk gevoel". De conclusie van het rapport: "Men dient te zoeken naar een weg die naar een dynamisch, sociaal en economisch evenwicht leidt. Dit betekent... een grotere uitdaging voor de menselijke talenten dan de verdere ontwikkeling van een onnodige economische groei in de reeds overontwikkelde gebieden op aarde. Niet het economisch en technologisch mogelijke komt op de eerste plaats ... maar de morele verantwoordelijkheid voor de komende generaties".
Hoogveen, 12-8-1997 - Christine J.Faber

Naschrift van de redactie: Het is jammer, dat wij bovenstaande brief door de vele binnengekomen kopij pas nu (èn ingekort) kunnen plaatsen. Dit neemt echter niet weg, dat ze prachtig aansluit bij hetgeen wij op blz. 2 al vaststelden en dat zij actueel is, al was het alleen maar vanwege een opnieuw dreigende oorlog tegen Irak. De opmerking dat artikelen vaak te moeilijk worden gevonden, horen wij meer. Onze abonnees maken echter het blad zelf; door de dikte van 60 blz. proberen wij toch voor iedereen iets te bieden. Het grote probleem, waardoor echte structurele veranderingen in de politiek uitblijven, is niet zozeer dat het aan goede wil ontbreekt. Zeker niet, overal zijn groepen mensen bezig hun visie op een betere maatschappij te realiseren. Het is zaak, dat visies goed onderbouwd en gecombineerd worden. Groepen zouden zich meer moeten bundelen om sterk te staan tegenover de ongenueanceerdheid van het brute machtstreven. Uit een van uw ingezonden stukken blijkt uw bezorgdheid over het toenemende neo-nazisme. Het is inderdaad verbazingwekkend te zien hoe snel dit kwaad in tegenstelling tot de humane tegenkrachten organiseerbaar en dus ook financierbaar is.

LEZERS AAN HET WOORD-3

Geachte vriend Henk Hogeboom van Buggenum

Eindelijk stuur ik je mijn indrukken aangaande het project UNO-inkomen voor Alle Mensen. Ik hoop dat deze vertraging geen ongemak heeft veroorzaakt in de zaak die de Teilhard de Chardinstichting ontwikkelt. Terzelfdertijd ben ik verplicht te vermelden dat mijn opinies bescheiden zijn in verhouding tot de grootsheid van het voorstel, maar ik hoop dat ze je op de een of andere wijze van dienst kunnen zijn. Tenslotte wil ik je danken voor de gelegenheid die je me hebt geboden om na te denken over deze belangrijke zaak.

Commentaar op het project 'UNO-Inkomen voor Alle mensen'

Alvorens het Project te evalueren op zijn haalbaarheid probeer ik een antwoord te zoeken op de vraag: wat is je centrale doel? Jullie definiëren dat zeer goed: de ontwikkeling van ieder individu als persoon mogelijk maken op zo'n manier dat ze geen schade doet aan die van anderen, noch aan het milieu. Perfect! Het is niet aanvaardbaar dat de menselijke vooruitgang als prijs heeft sociale en milieu-achteruitgang, zoals we die al wel hebben geconstateerd in onze recente

geschiedenis. Zojuist wordt in Brazilië bekend dat 12,9 % van het Amazonewoud is vernield door de mens en dat dit jaar op jaar in een sneller tempo doorgaat. We kunnen eveneens vaststellen dat de technologische vooruitgang die op zich iets goeds is, een factor wordt die sociale uitsluiting in de gehele wereld verergert. Hele horden werklozen geraken zonder uitzicht op bestendig werk, daar duizenden arbeidsplaatsen worden geschrapt.

Het is zaak het UNO-inkomen-project te analyseren tegen de achtergrond van dit scenario. Verder houdt mijn analyse zich niet bezig met aspecten die eraan vastzitten voor wat betreft de invoering en probeer ik bij te dragen aan uw eerste motivatie. Natuurlijk weerhoudt me dat niet van het maken van enige kritische opmerkingen.

Het eerste aspect dat ik naar voren zou willen brengen is dat van de vergroting van de consumptiemarkt als gevolg van het hogere inkomen. Dit is zonder twijfel een van de verstandigste voorstellen waar we naar kunnen grijpen in een tijd van neoliberale globalisering. Hoe kunnen we denken de ellende en de sociale uitsluiting te bestrijden zonder de mogelijkheid te verzekeren dat de mensen worden opgenomen in de consumptiemarkt? De verhoging van het inkomen per hoofd is echter direct verbonden aan de productie- en consumptiecapaciteit. Wat het eerste betreft is het nodig de verhoging van het aanbod van arbeidsplaatsen mogelijk te maken. Hier wil ik iets inbrengen van een overdenking die we hebben gemaakt bij de CEDAC. Het is niet voldoende werk te scheppen, het moet werk zijn dat een zekere kwaliteit heeft. We hebben een betekenisvolle verhoging gezien in de landen van het Zuiden en nu ook in de landen van het Noorden van informeel werk met nogal wat preciaire kanten. Zoals: lage beloning, geen sociale verzekering, lange werkdagen en niet zelden gebruik van kinderarbeid. Dit is een stap terug in de menselijke geschiedenis naar arbeidsomstandigheden van het einde van de vorige eeuw.

Wat betreft het tweede element, de verhoging van de consumptie, is het nodig te letten op een geconstateerd fenomeen in consumptiegewoonten: alles is te verkopen als het maar op marketingwijze wordt aangeboden. Een steeds terugkerende stroom van overbodige zaken wordt op de nationale markten gebracht, gericht op het verhogen van de behoeften van de mensen. Het is duidelijk dat deze gekte niet anders dan tot resultaat kan hebben een verslechtering van het milieu en vergroting van vuilnis op onze planeet. Het voorstel om de productie te heroriënteren vanuit een doelgerichte vraag naar ethische waarden en sociaal opgebouwd lijkt me interessant en nodig. Het project spreekt verder nog van een overgang in de productie vanuit een verandering in de consumptiegewoonten die bij de burgerconsument de suprematie legt over wat er moet worden geproduceerd. Dit zal een debat veroorzaken over goederen en diensten die werkelijk nodig zijn om van nut te zijn, over de vorm waarin ze worden geproduceerd, over de arbeidsverhoudingen, over de prijzen, en dus een echte culturele revolutie mogelijk maken in

zover ze de marketing slaaf maakt van degene die bijdraagt en niet omgekeerd. De vorm waarin het Project voorstelt de vaststelling van de behoeften op te nemen, namelijk via een census (volkstelling, red.) uit te voeren door regeringsinstanties waarbij gebruik gemaakt wordt van een vragenlijst. Ik geef er echter de voorkeur aan dit te verbinden met de routine van groepen van lokale coördinatoren en basisgroepen van maximaal 25 personen. Dit zou veel vruchtbaarder en educatiever zijn. Ook al omdat landen niet ieder jaar een census houden. In Brazilië bijvoorbeeld wordt een complete census eens in de tien jaar uitgevoerd. Een ander aspect van het Project dat ik erg goed vind, is de mogelijkheid dat de middelen kunnen worden gebruikt voor collectieve zaken die een veel wijder profijt hebben en bijdragen aan de ontwikkeling van de levensomstandigheden. Ik stel me voor dat er in onze werkelijkheid talloze initiatieven kunnen opbloeien vanuit de middelen van het 'UNO-inkomen'.

Natuurlijk vereist dit het wekken van een gemeenschapsbewustzijn. Van de andere kant lijkt het me niet zo belangrijk dat de beslissingen alleen worden genomen bij consensus. In vele gevallen is dat niet mogelijk. Hoewel ik mezelf zie als een supporter van de kunst van overreding door uitputtend debat, erken ik dat gezichtspunten verschillen naarmate zaken vanuit een andere hoek worden gezien. Er bestaat niet één waarheid, die andere uitsluit. In plaats van consensus stel ik het criterium 'Prioriteit' voor. Dat sluit discussie en individuele verantwoordelijkheid voor een beslissing niet uit. We zouden moeten doorgaan in de patronen van de 'sociocracia' zoals in het Project genoemd. Tenslotte geef ik nu commentaar op de economische en operationele aspecten. Het idee dat de US \$ 250 in werkelijkheid krediet zijn is goed en functioneel. Ook de verbinding met de VN als uitvoerder van het gehele systeem. Maar ik blijf intussen niet begrijpen hoe het Project zou kunnen functioneren zonder dat de deelname van nationale en lokale overheden beter wordt gedefinieerd. Het gaat niet om het verminderen van de autonomie van deze overheden, maar om ze te betrekken in het verwezenlijken van het voorstel, ook met het oog op de verlaging van de kosten van invoering (bijvoorbeeld: vrijstelling van belastingen op bepaalde producten bedoeld voor arme bevolkingsgroepen en voor gemeenschappelijk gebruik). Natuurlijk begrijp ik de bezorgdheid voor corruptie, zo vaak voorkomend bij regeringsinstanties, maar het is nodig zulke organen van zuurstof te voorzien en terzelfdertijd nieuwe, effectievere instrumenten voor sociale controle op overheidsactiviteiten te scheppen. Het Project suggereert dat een deel van het verschil in geld uitgetrokken voor en gebruikt als UNO-inkomen zou kunnen worden gebruikt voor de betaling van buitenlandse schulden van de 'arme landen'. Ik denk dat dit moeilijk zal zijn te verwezenlijken, maar zonder twijfel is het probleem van de buitenlandse schuld een beperking voor de sociale ontwikkeling van deze landen. Paus Johannes Paulus II riep in een recente uitspraak de rijke landen op om de arme landen hun schuld kwijt te schelden als zij de tegenwaarde daarvan zouden gebruiken om de sociale schulden van iedere natie in te lossen: onderwijs, huisvesting, gezond-

heidszorg, strijd tegen de honger en ellende, etc. Het is heel gezond als het Project deze discussie ook introduceert.

Andere kwesties die ik zou willen kennen:

- Hoe reageren de VN op het Project?
- Wat is de omvang en de repercussie van dit voorstel in Nederland?
- Hoe wordt het verspreid in de rest van de wereld?
- Welke contacten hebben jullie in Brazilië?

Het zijn ideeën zoals deze die ons ertoe brengen na te denken over openingen naar de toekomst van de mensheid. Gefeliciteerd met het initiatief en jullie kunnen op ons rekenen om, in de mate van onze mogelijkheden, dit debat in Brazilië te stimuleren.

Een stevige omhelzing, *Rio de Janeiro, 29 januari 1998, Artur Messias*

Reactie van de redactie: Jan Glissenaar van de Stichting Wederzijds, met wie wij in Brazilië een reis van een maand langs ruim dertig groepen van de basisbeweging maakten, vertaalde deze brief voor ons en de Stichting UNO-Inkomen uit het Portugees. Zoals we al op blz. 2 schreven, het is belangrijk dat ideeën naar de praktijk toe vertaald worden en worden gerealiseerd. Er zijn nog meer groepen, die wij van het economisch wereldplan op de hoogte hebben gesteld. Ook zijn er, die om onze bemiddeling hebben gevraagd bij het oplossen van problemen met de regering. In het blad 'Wederzijds' - te bevragen via tel. 0348-47 14 25 - kunt u daarover meer lezen. Het is overigens interessant, dat er in de nabijheid van de organisatie CEDAC door een bestuurslid van de Stichting UNO-Inkomen al een bouwproject wordt gerealiseerd, zodat ook hier op bestaande contacten kan worden verdergebouwd.

LEZERS AAN HET WOORD - 4

Het artikel van Ulrich Libbrecht in jrg.4/nr.7 van GAMMA, getiteld "Kan de comparatieve filosofie een bijdrage leveren aan de verzoening tussen religies?" heb ik met aandacht en interesse gelezen, en wel met name het gedeelte *Religie als dieptestructuur*'. Ik ben het met Ulrich Libbrecht eens dat we, als het gaat om verzoening tussen religies, primair aandacht moeten geven niet aan de oppervlaktestructuur maar aan de dieptestructuur van de religies. Ik veronderstel, dat Ulrich Libbrecht het met mij eens is, dat daar de analyse van de *dieptestructuur van de werkelijkheid* aan vooraf dient te gaan. Als die veronderstelling juist is, zou ik het bijzonder op prijs stellen van Ulrich Libbrecht te vernemen, in hoeverre hij de denkbeelden van de procesfilosofie van Alfred North Whitehead een bruikbaar uitgangspunt vindt voor zo'n werkelijkheidsanalyse.

Rijswijk, 2 januari 1998, Ben Crul

Leven is ... geloof in het leven hebben *Pieter Kooistra*

De minerale, plantaardige en dierlijke vormen van leven vragen zich niet af waarom zij leven: ze zijn er gewoon. Ze vormen een onbewust geheel terwijl ze toch in hun kleinste deeltjes allemaal verschillend blijken te zijn. Niet alleen alle grassprietjes zijn verschillend maar ook elk sprietje afzonderlijk is opgebouwd uit cellen, moleculen, atomen en electronen die onderling ieder weer verschillen. Niet alleen de microkosmos vormt een eenheid in alle verschillen maar dat is ook het geval in de macrokosmos.

De wereld van het oneindige kleine en die van het oneindig grote zijn elkaars spiegelbeelden in de eenheid van verscheidenheid in alle levensverschijnselen. Dat ik dit zo kan opschrijven is door een verworvenheid in de oneindige evolutionaire scheppingskracht die zich zichtbaar in mensen bewust wil worden in en door ieders individuele verscheidenheid in het geheel van de mensheid.

Er zijn ook geen twee mensen gelijk en dat betekent dat ieder mens er niet aan kan ontkomen een eigen persoonlijke weg van bewustwording te gaan in het besef van de eenheid in de verscheidenheid van verschijnselen.

Het ordenende levensbeginsel dat de drijvende creatieve kracht is om de veelheid van verschillen (chaos) tot een eenheid in verscheidenheid te brengen kunnen we evenveel namen geven als er mensen zijn maar we zullen hier volstaan met het woord 'god'. Deze manifestatie vindt zichtbaar in de mineralen, de planten en de dieren op meer onbewuste wijze plaats dan in de mens. Ik vind dat we wel heel voorzichtig moeten zijn met dit te veronderstellen. Immers, we vinden in de natuur een zo groot ordenend en zelfherstellend vermogen van leven. De mensheid kan daar eenvoudigweg - zou je geneigd zijn te zeggen - nog niet aan tippen als je ziet hoe natuurvijandig en levensvernietigend wij dikwijls met elkaar en de aarde omgaan.

Dit maakt ons erop attent, dat bewustwording in de mens en de mensheid geen natuurlijke harmonie kan opleveren als we niet voortdurend dat onbewuste natuurlijke leven raadplegen door er bewust naar te luisteren. Anders gezegd: we zullen in onze binnenwereld de bewustwording moeten verbinden met het bewustzijn dat zich rechtstreeks zonder tussenkomst van de mens in de natuur van mineralen, planten en dieren afspeelt.

Er is niets moeilijker voor de bewustwordende mens dan objectiverend over het eigen denken te denken omdat het denken zelf de bron is van onze bewustwording. Echter de wijze van denken bepaalt hoe wij met de gevoelswereld in onszelf omgaan. Omdat in de loop van onze evolutie de patriarchale levenswereld zich losmaakte uit de oorspronkelijke matriarchale, is er in onze ziele-inhoud een eeuwenlange gespletenheid ontstaan tussen denken en gevoel.

Hierdoor ontstond er ook een steeds grotere kloof tussen de polen yin (vrouwelijk) en yang (mannelijk) in ons zieleven. Vanzelfsprekend heeft het maatschappijbeeld zich parallel daaraan ontwikkeld, want de wereld in de mens kan alleen schijnbaar gescheiden worden van de wereld buiten de mens. Ze werken voortdurend op elkaar in. Daarom is het zo moeilijk historisch gegroeide samenlevingsprocessen die niet (meer) aan de noden van deze tijd voldoen, zodanig om te bouwen dat er geen grote rampen door trendbreuk ontstaan. We kunnen ons geen derde Wereldoorlog veroorloven.

Het concept voor een UNO-basisinkomen voor alle mensen draagt de mogelijkheden in zich voor een geleidelijke maar radicale vreedzame omwenteling in de onderlinge menselijke verhoudingen. Het geldscheppende vermogen (de extra koopkracht) in dit stelsel kan niet goed begrepen worden zonder de samenhang te zien met de onderliggende psychische en geestelijke factoren.

Waarin verschilt de filosofie van het UNO-basisinkomen van alle godsdienststelsels en politiek-economische systemen?

Tot nu toe heeft de godsdienst het zwaartepunt van het leven in de geest gelegd en de politieke economie legde het in de materie. Overeenkomstig vormen ook wetenschap en godsdienst geen eenheid. De extra UNO-economie gaat uit van de volkomen gelijkwaardigheid van materie en geest in hun onlosmakelijke wisselwerking. Omdat deze wisselwerking door tekort aan eenheid in de mens en in de huidige wereldsituatie te disharmonisch of destructief is - ook in de UNO als hoogste forum van de mensheid - kan er geen gelijkwaardige levensbasis voor alle mensen ontstaan. Van beide kanten uit bekeken kunnen de Rechten van de Mens zonder eenheid van materie en geest niet anders dan een onbereikbaar ideaal blijven. In het verlengde van de tegenstelling tussen materie en geest ligt ook de nog altijd bestaande tegenstelling tussen de geestelijke en fysiek-seksuele mens. In de filosofie van de UNO-economie vormen ze een eenheid in onderscheidenheid zodra de mens ze vanuit de persoonlijke innerlijke eenheid tegemoet treedt.

De mens die geen eenheid vormt met zijn ideaal zal dit ook nooit kunnen verwezenlijken. De 5000 godsdienststromingen die er in de wereld zijn vormen meer of minder geïnstitutionaliseerde groepen waarvan de een zich nog voortreffelijker vindt voor het menselijk heil dan de ander. Deze vrijheid van keuze hoort bij het persoonlijke en groepsidentificatieproces maar het verhindert tevens de verbondenheid die met het woord religie wordt uitgedrukt. Goed doordacht (namelijk vanuit het heelheids- of godsbeginnsel in onze eigen ziel) kan godsdienst, in welke vorm dan ook, geen oplossing bieden om de mensheid de zo noodzakelijke eenheid in verscheidenheid te geven. Dat kan alleen door universele religie, door godsverbondenheid in geest en materie waarin woord en daad onmiddellijk samenvallen. Religie is het eenheidsbeginnsel in iedere mensenziel

waar niet gediscrimineerd wordt, niet gestreden om het godsdienstig 'gelijk'. Religie is individueel zowel als universeel en het overstijgt de woorden waarmee wij mensen ten onrechte denken elkaar te kunnen overtuigen omtrent de juistheid van onze eigen godsdienstkeuze.

Datzelfde doen we met onze politieke keuzes zonder te beseffen dat we langs politiek-economische weg hetzelfde in de materieel-economische werkelijkheid willen als de godsdienst in de geestelijke werkelijkheid. Zodra we de materiële en geestelijke werkelijkheid rechtstreeks verbinden door de daad bij het woord te voegen kan er zowel religieuze als maatschappelijke eenheid in verscheidenheid ontstaan. Vrede, compassie en liefde zijn gevoelsfactoren die zich woordeloos in onze ziel met de rede laten verbinden: onberedeneerbaar (!).

Toepassing van een gelijk Wereldbasisinkomen (liefst door een hervormde UNO) voor ieder is onontkoombaar voor een juiste zowel religieuze als maatschappelijke doorbraak in de menselijke-goddelijke relaties. In onze huidige relaties zullen we altijd opnieuw tevergeefs trachten tot groter eenheid te komen vanuit de vele verschillen die tot eindeloze discussies voeren en die de mogelijkheid van grotere democratische eenheid hoogstens marginaal kunnen bevorderen. De politicus den Uyl zei al: "De marges van de democratie zijn gering". In de autoritaire dictatuur ontbreken ze helemaal. Een vernieuwde democratie vormt de sociocratie waarin de mensen zowel onderling als persoonlijk en groepsgewijs in het grotere geheel betrokken kunnen zijn.

Dit gelijkwaardigheidsbeginsel voldoet in de praktijk van de besluitvorming inderdaad aan het bovengenoemde religieuze beginsel van de eenheid in verscheidenheid met god. Die god is geen God meer die afstandelijk buiten en boven ons staat maar het is de levende verbindende werkelijkheid in ons innerlijk leven dat in harmonie met ons uiterlijk bestaan op één aarde voor alle mensen tot expressie kan komen.

Het bewustzijn dat dit de waarheid van ons bestaan is, van ons persoonlijk zowel als gemeenschappelijk, ligt in de mutatiesprong in ons denken dat niet langer uiteendenkt in en door gescheiden hersenhelften maar door inééndenken van de ontmoeting daartussenin, op de brug ertussen. Denken is daar niet langer tegengesteld aan de eeuwenlang verdrongen gevoelens, maar vormt er een intuïtieve eenheid mee. Denken gebeurt dan inclusief gevoel en gevoel inclusief denken. Ze ondersteunen elkaar onmiddellijk zoals in het yin-yang-symbool wordt uitgedrukt door de witte punt in het zwarte deel en de zwarte punt in het witte deel.

Zoals uit het fysieke samengaan van het vrouwelijke en het mannelijke levensdeel een fysieke geboorte kan ontstaan, zo gebeurt dat in de geestelijke wedergeboorte in ons innerlijk als denken en gevoel zich onderscheidend verenigen. Het resultaat

is de persoonlijke ontdekking dat de geest of god in onszelf aanwezig is in en door eenheidsbeleving en direct verbonden met de universele geest die alle leven en levensverschijnselen omvat houdt, eerst onbewust (niet-ik) en naarmate iemands levensontplooiing steeds bewuster verloopt (ik) leidend tot doorbraak in bovenbewustzijn (loslatend ik of boven-ik).

Deze constatering is heel belangrijk omdat het de mens bevrijdt uit de vaak slaafse band met de een of andere historisch gegroeide godsdienstideologie en de partijpolitiek met de grote verdeeldheid die dat onder de mensen en volken teweeggebracht heeft. In onze dagen nog, getuige de nog steeds bestaande godsdienstoorlogen en het fanatisme van de haat tegen andersdenkenden dat overal weer de kop opsteekt in allerlei vormen van godsdienstig en politiek fundamentalisme. Dat zijn evenzovele bronnen van verdeeldheid die de noodzakelijke groei naar eenheid in verscheidenheid in mens en mensheid verhinderen.

Godsdienst in haar vele vormen is regionaal verbonden met plaatselijke en historische achtergronden waardoor er, evenals in het politiek-maatschappelijke economische denken, altijd onhanteerbare situaties ontstaan door het verdeeld blijven van mensen vanuit hun onvermogen zich te verenigen door samenwerkende harten en hoofden.

Er zou een mondiaal opvoedingsproces op alle scholen in de wereld moeten ontstaan waar jonge mensen zo vroeg mogelijk leren in eigen ziel te ontdekken hoe ze ieder voor zich en tevens tezamen hun gevoel en denken in alle vrijheid kunnen verenigen. Eenheid in de mens is immers de noodzakelijke voorwaarde om eenheid in verscheidenheid met liefde en rede in de hele mensheid te doen ontstaan.

In de religieuze mens vallen de innerlijke en uiterlijke god samen. De bewustwording van ieders godsbesef ligt in de groei van onze persoonlijke en collectieve geest zodra deze gaat samenwerken. Onze geestelijke taak op aarde zal in de fysieke Rechten en Plichten van de mens gerealiseerd moeten worden. God is een god van het geheel inclusief alle delen. De religieuze mens kan vanuit die eenheid in al zijn handelingen vertrekken. De godsdienstige en/of de politieke mens kan dat niet want hij wordt gevangen gehouden door zijn denken in verschillen die steeds tot geschillen leiden. Wie deze waarheid in zichzelf kan herkennen weet dan waar de oorzaak ligt dat de mensheid tot nu toe geen gelijkwaardigheid door liefde, recht en rede kan realiseren. Integendeel, wij hebben de vernietiging van de aarde en van goede menselijke relaties steeds gevaarlijker en wereldomvattender gemaakt. Redding uit die gevaren kan daarom alleen nog maar wereldomvattend plaats vinden met terugkoppeling naar alle mensen persoonlijk.

De religieuze (= de verbindende) mens kan geen enkele vorm dulden waarin de ene mens de andere kan overheersen door woorden of daden omdat hij (die innerlijk ook een zij is evenals omgekeerd) beseft en ervaart dat zowel de godsdienstige als politieke mens niet ontkomt aan zendingsdrang waarbij het onontkoombaar is dat de ene keuze in conflict komt met de andere. Mensenrecht en Mensenplicht met behulp van een Wereldbasisinkomen dienen vanzelfsprekend te zijn en te worden - los van welke missie dan ook.

Het denken zelf is een proces van permanente verschillvergelijking tussen het een en het ander. Dat is nodig omdat uit de onbewuste oorspronkelijke eenheid een bewuste moet ontstaan die gepaard gaat met de geboorte van een zich zelfstandig wanend ik dat in groepsvorm terugkomt in een zich zelfstandig wanend wij, bijvoorbeeld in godsdienstige en politieke groeperingen.

Ik gebruik hier bewust het woord 'wanend', want het is een patriarchale illusie van het autoritaire denken gebleken dat het zich kon verheffen boven de oorspronkelijke matriarchale en onbewuste gevoelseenheid. Het menselijk ik van het bewustworden door denken moest onontkoombaar ontstaan om de mens te bevrijden uit gevoelsoverheersing door het niet-ik. Zoals iedere foetus in de baarmoeder van het leven eerst vrouwelijk is teneinde daarna vrouwelijk te blijven of mannelijk te worden, zo heeft de menselijke bewustwording zich in de loop van de evolutiegeschiedenis altijd bewogen uit het meer onbewuste vrouwelijke gevoel naar het meer bewuste mannelijk denken.

Hierdoor kwamen twee eenzijdigheden tegenover elkaar te staan die elkaar nog bijna voortdurend, zowel in de menselijke ziel als in de samenleving, bestrijden. Omdat de mens in wezen een eenheid is van mannelijke (denk-) en vrouwelijke (gevoels)factoren met slechts een accent op de eigen sekse, betekenen deze tegenstellingen dat ieder van ons een meer of minder onevenwichtig wezen is dat hierdoor ook niet in staat is zichzelf en de (wereld)samenleving goed te leiden vanuit zelfkennis en een positief creatief levensinzicht.

Het uiteendrijven van gevoel en denken in ons innerlijk en in de samenleving is de enige, essentiële bron van alle kwaad, want het is het kwaad zelve - namelijk het splijten van de goddelijke volmaaktheid die in ieder nu nog steeds te sluimeren ligt. Alleen het goddelijke als de geest in de ziel kan de tegenstellingen te boven komen. God als geest in ons is zowel vrouwelijk als mannelijk, niet seksegebonden en derhalve verbindend (=religieus).

Dit betekent dat de religieuze mens geboren wordt in en uit de androgyne mens. Als de denkende mens zich op zijn gevoel en de gevoelsmens zich op zijn denken richt, dan is er een directe intuïtieve creatie van eenheid in de vrijheid van gelijkwaardige mensen. Het ik is dan geen doel meer maar een middel om bewust tevens bovenbewust uit god in onszelf te kunnen leven. We zien dan een

duidelijke zinvolle lijn in ons leven, namelijk dat het zich vanuit onbewust via bewust naar bovenbewust beweegt en dat de mens-godwording bij iedereen daaraan meewerkt. Dat geeft het gelukkig makende besef dat het eigen belang en dat van de gemeenschap samenvallen.

Religie is godwording in menswording en menswording in godwording. De mens als medeschepper in het klein is een afspiegeling en medewerker van god in het alles omvattende geheel. Dit leidt tot meer levensharmonie. Deze is gericht op èn-èn in plaats van het huidige dualistische òf-òf. Er behoeven geen winnaars en verliezers meer te zijn in menselijke relaties en we kunnen als bewuste wereldburgers de uitdaging aangaan om gezamenlijk een bevrijdende weg in te slaan, die leidt uit de frustraties waarin we onszelf en elkaar gevangen houden. In hoofdlijnen gaat het erom:

- De toekomst van de mensheid en de aarde veilig te stellen in het belang van onszelf en van allen, ook voor ons nageslacht;
- Zoveel mogelijk alle producties, dienstverleningen en consumpties milieuveilig op elkaar af te stellen en de bestaande vervuilingen zo goed mogelijk te herstellen in een duurzaam beleid;
- Persoonlijk, plaatselijk, regionaal en mondiaal de belangen zodanig in elkaar te integreren dat ieder zich zowel binnen de eigen cultuur als in de wereld zo optimaal mogelijk kan ontwikkelen met een betaalde of onbetaalde arbeidskeuze die zo dicht mogelijk aansluit bij zijn of haar talenten;
- Economie en het functioneren van mensen via koopkracht (geld en economie) direct te verbinden aan mens en mensheid in het geheel van ons fysieke en geestelijke leven, aan het evenwicht tussen ons gevoel en denken, aan de eenheid in verscheidenheid.

Kortom: de tijd is aangebroken waarin we in staat zijn de wereld van materie en geest tot vruchtbare uitwisseling met elkaar te brengen. De bevrijding die dat in ons zieleven zal geven als ervaring van vrede door liefde en rede, is welhaast onvoorstelbaar. Ik denk dat een rechtvaardig basisinkomen voor alle mensen in dit nieuwe denken niet kan ontbreken.

Onze toekomst... een pad tussen vrees en hoop?

TEILHARD DE CHARDIN

geeft ons een visie vol licht !

U bepaalt zelf de brandpuntsafstand !

**Viviane Forrester: 'DE TERREUR VAN DE ECONOMIE'¹ - Uitg. Ambo
1997, ISBN 90 263 1507 4, 179 blzz., prijs f 34,90
*Henk Hogeboom van Buggenum***

"De juweeltjes van de Franse industrie, zoals Renault, IBM, GEC-Alsthom, Total of Danone, die 1995 met hoge winstcijfers afsloten, hebben voor 1996 drastische afslankingen aangekondigd... zonder aan sociale plannen te denken, die in de la blijven liggen". Deze zinnen staan niet in een of ander vakbondsblad of links tijdschrift, maar in de Paris Match van 21-3-1996.

Bovenstaande passage uit Viviane Forresters 'De Terreur van de economie' (blz. 104) geeft de sfeer en de inhoud van het boek enigszins weer: grote bedrijven zijn uit op groei van winst ten koste van werkgelegenheid en gaan voorbij aan de mens; dit is geen linkse kretologie, maar kan vrij algemeen worden geconstateerd.

Het boek is inmiddels in vele talen vertaald. In Frankrijk werden ervan al 350.000, in Duitsland meer dan 70.000 exemplaren verkocht. Een bestseller dus. De mensen herkennen er blijkbaar hun situatie in. En ...het boek leest lekker weg: Er worden schuldigen en slachtoffers aangewezen. Op de achterflap staat het zo: "In een volstrekt unieke stijl legt Viviane Forrester in een goed gedocumenteerde analyse de leugenachtigheid bloot van de gebruikelijke verhandelingen en teksten over werk en werkeloosheid."

Analyse? Zeker, de schrijfster geeft werkloosheidscijfers. Ze wijst op factoren, die in de hand werken dat een aantal machthebbers, hoofdzakelijke bedrijven, de kloof tussen de rijken en armen steeds groter kunnen maken. Maar wat te denken als ze letterlijk over 'afslanken' schrijft: "Deze sierlijke uitdrukking betekent dat het overtollige vet van arbeidende vrouwen en mannen wordt weggewerkt. Ach, zij worden zelf toch niet uit de weg geruimd; men maakt geen zeep van hun vet of lampenkapjes van hun huid, dat zou toch niet meer in deze tijd passen en van slechte smaak getuigen; alleen hun werk wordt geschrapt. Werkeloos? Je moet met je tijd weten mee te gaan" (blz. 105)

Op deze manier wordt het hele bedrijfsleven, worden de rijke industriëlen en hun aandeelhouders generaliserend als de grote boosdoeners van een dolgedraaide economie bestempeld. Meer dan eens wordt eraan herinnerd dat zij geholpen

¹ De oorspronkelijke titel van dit boek is "L'horreur économique". De voor ons gevoel ietwat onge-nuanceerde en demagogische benadering van de economie is onzes inziens verklaarbaar vanuit de in Frankrijk heersende situatie. We lezen er dagelijks over in de kranten: massale demonstraties overal, die soms uitmonden in proletarisch winkelen. De meer dan één miljoen langdurig werklozen pikt het niet langer. Maar ook in vooral Oost-Duitsland zorgen een hoog werkloosheidspercentage voor veel onrust. Hier steekt het neo-nazisme overal de kop op en vormt vooral een bedreiging voor buiten-landers. Het is natuurlijk zaak ervoor te zorgen, dat het in ons land niet zover komt, maar te bedenken valt, dat wij niet op een eiland leven. We zijn van elkaar afhankelijk.

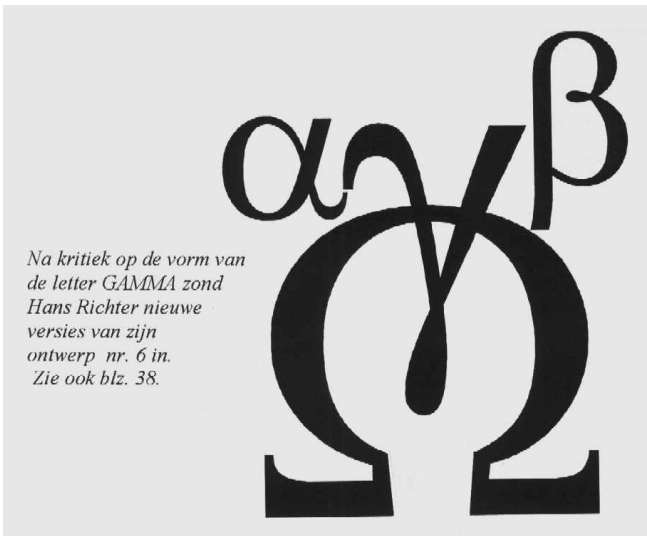
worden door de economen van de OESO, het IMF en de Wereldbank om het systeem van winstgroei door werkuitbanning te vervolmaken en dat de landsregeringen geen tegenwicht bieden, afhankelijk als ze van hen zijn voor hun eigen voortbestaan. De vergelijking met nazi-Duitsland, die al doorklonk in het 'zeepmaken' hierboven, wordt nog eens onderstreept door: "Men is zich weliswaar niet bewust van het lot van onze opgeofferde tijdgenoten, die worden aangezien voor een naamloze massa, maar als die ellende op een dag voorbij is, dan wordt er misschien toch gezegd dat zij 'onuitspreekbaar' was en dat we het 'niet mogen vergeten'. We zullen niet kunnen vergeten, want 'wir haben es nicht gewußt'." (blz. 167)

Met het totaal verdwijnen van het 'werk' - eeuwenlang de legitimatie van ons bestaan - als uitgangspunt voor haar betoog is het voor de schrijfster niet moeilijk "een scenario te verzinnen met een totalitair bewind dat de hele wereld zou willen veroveren en dat over onvoorstelbaar doeltreffende vernietigingsmiddelen zou beschikken. Maar" - zo voegt zij er als cynische troost aan toe - "misschien zou men het betreuren dat men niet beter zou profiteren van de massa's; je zou ze om verschillende redenen in leven kunnen houden. Bijvoorbeeld als voorraad voor orgaantransplantaties. Men zou over menselijk vee, een soort voorraadkamer van levende organen kunnen beschikken, waaruit men zou kunnen putten al naar gelang de behoeftes van de machtigsten uit het systeem." (blz. 167) En zij zet haar betoog kracht bij door te wijzen op praktijken in arme landen als India, waar mensen inderdaad soms genoodzaakt zijn hun organen te verkopen of hun kinderen te prostitueren om in leven te blijven. Demagogisch roept zij uit: "Het is bekend. Wie schreeuwt er moord en brand behalve de slachtoffers?" (blz. 168)

Ik vind dit gevaarlijk. Je ziet de massa's ontevreden mensen voor je, die op deze retorische vraag de arm uitstrekken en brullen: "Niemand!! Niemand!! We worden misbruikt! De beuk in het systeem!!" Frustraties staan genuanceerd denken altijd in de weg. Nergens in dit boek wordt namelijk gewezen op de miljoenen werklozen, die als vrijwilliger een invulling voor hun vrije tijd hebben gevonden, die heel goed past bij hun karakter of talenten. Nergens wordt zelfs maar een definitie van het begrip 'werk' gegeven. Er wordt zonder meer van uitgegaan dat het niet hebben van een betaalde baan ook zou moeten leiden tot het niet hebben van een inkomen of dat een uitkering zou moeten leiden tot een armoedig bestaan. Nergens wordt erop gewezen, dat in allerlei organisaties mensen bezig zijn met veranderingen die een antwoord geven op de snelle ontwikkelingen van productieveren en communicatiesystemen en de invloed daarvan op de mens en de onderlinge gezagsverhoudingen in kerk, school, bedrijf en gezin. Het is al te makkelijk het onderwijs te verwijten, dat het niet op de evolutie vooruitloopt maar erbij achterblijft. Zoals altijd in de evolutie gaan ook hier de ontwikkelingen met vallen en opstaan en waar gehakt wordt vallen spaanders. Het besef dat er iets moet worden gedaan aan onze vaak dolgedraaide economie leeft in steeds bredere kring, maar de coördinatie van dit genuanceerde denken laat nog op zich wachten.

Op blz. 162 vraagt de schrijfster: "**Waarom** overweegt men **niet** zich aan te passen aan de eisen van globalisering, in die zin dat men probeert zich ervan *los te maken*, in plaats van dat men de effecten ervan *passief ondergaat*? **Waarom** zouden we **niet** in de eerste plaats zoeken naar *een andere inkomensverdeling en een andere manier van overleven*? *Naar een paradigma dat niet gebaseerd is op het principe van loon naar arbeid*? **Waarom** zouden we voor de bezigheden in het bestaan - de bezigheden van de hele mensheid - geen andere zin zoeken.?"

Ja, **waarom niet**? Wellicht, omdat dat niet zo eenvoudig is genuanceerd denken vertalen naar politiek handelen. In het Wereldplan voor Alle Mensen van de Stichting UNO-Inkomen voor Alle Mensen wordt hiernaar gestreefd. Het beoogt met een supplementaire economie naast de bestaande iedereen in de wereld te voorzien van de koopkracht die nodig is om zich als mens te kunnen ontplooiën. Het plan is geen bestseller zoals het besproken boek. Daarvoor is het in al zijn eenvoud toch te gecompliceerd. Het geeft echter wel mogelijkheden tot oplossingen. En dat is iets wat Viviane Forrester nog niet doet. Maar: "ze werkt eraan. Met een team van specialisten bereidt ze een nieuw boek voor" staat op de achterflap. Laten we hopen dat ze haar bekendheid in dienst stelt van de mens en niet van het door haar terecht bekritiseerde winstbejag. Ik denk dat uitwisseling van de ideeën van Pieter Kooistra met die van haar specialisten wellicht vruchtbaar zou kunnen zijn. **Waarom niet**?

DE MYSTIEK VAN TEILHARD

Paul Revis

Opmerking vooraf

Voordat wij het geestelijk leven van Teilhard meer chronologisch beschrijven, is het nodig dat wij eerst even wijzen naar het hoogtepunt dat hij in de eerste wereldoorlog bereikt. Zijn ontwikkeling daarvóór is te beschouwen als voorbereiding op en zijn ontwikkeling daarna als verdere uitwerking van zijn ervaringen in de eerste wereldoorlog, die hij als een mystieke ervaring heeft ondergaan. Vroegere mystici hadden ook oorlogservaringen, maar stelden hun leven in dienst van het uitbannen van de oorlog. Teilhard komt door de acceptatie van de oorlog tot een totale acceptatie van de wereld. Om dit merkwaardig inzicht toe te lichten, gaan we nu zijn ontwikkeling wat meer chronologisch na.

Zijn jeugd

Er zijn enkele vroege jeugdherinneringen die zeer illustratief zijn voor de verdere geestelijke ontwikkeling van Teilhard. In één daarvan worden zijn haren geknipt bij het open haardvuur. Een haarlok valt in het vuur, verteert en verdwijnt. Het kind wordt overmand door angst en verdriet. "Voor het eerst van mijn leven" - schrijft Teilhard later - "wist ik dat ik vergankelijk was." De moeder die de wanhoop van haar kind ziet, weet onmiddellijk woorden van troost te vinden: "Trek het je niet aan Pierre. De dingen gaan niet verloren. Ze veranderen. Ze gaan over in een andere toestand".

Merkwaardige woorden. Ze bevatten zowel een verwijzing naar de materie als naar de geest. Enerzijds een verwijzing naar de materie. De wet van de entropie verwaarlozend, zegt deze uitspraak: men kan een lucifer opbranden, in de vorm van as en zuurstofverbindingen blijft ze bestaan. Men kan een hele stad bombarderen, geen brokje materie gaat verloren.

Maar dit antwoord houdt ook een verwijzing in naar de geest. Als de materie zich ontbindt in elementen en overgaat in een andere toestand, dan gaat de geest niet verloren, maar óók over in een andere toestand: "*vita mutatur, non tollitur*"!

De woorden van zijn moeder houden voor Teilhard een programma in. Zijn hele leven zal hij zoeken naar antwoorden die zowel fysisch als metafysisch bevredigend zijn. Voorlopig is het kind tevreden, maar de rust duurt niet lang. Zoals veel grote geesten gaat Teilhard al heel vroeg zijn eigen weg, óók waar het religieuze zaken betreft. Niet dat hij zich afkeert van de traditionele godsdienstige vormen waarin hij opgroeit. Integendeel: de gebeden, de mis, de bloemen en kaarsen voor het beeld van Maria: dat is hem allemaal heel vertrouwd. Daarnaast echter zoekt hij naar een eigen anonieme god, een god van de duurzaamheid. Hij meent deze gevonden te hebben in het ijzer. IJzer is de meest duurzame stof die hij

kent en hij begint ijzeren voorwerpen te verzamelen: een ploegschaar, lege kogelhulzen op het jachtterrein en de kop van een trapspijltje. In het geheim aanbidt hij zijn "Dieu de Fer", zijn IJzeren God. Het is de metafysische drang van een begaafd kind, dat al vroeg aan de tijd tracht te ontsnappen. Op een gegeven moment ontdekt hij dat zijn ijzeren voorwerpen zijn gaan roesten. Opnieuw grijpt hem de wanhoop aan: is er dan nergens een "vast punt" in dit bestaan?

Na deze desillusie ontdekt hij de stenen: eindelijk een materiaal dat niet kan roesten! De god van de duurzaamheid blijkt de god van de stenen te zijn. Ditmaal zal de liefde voor de stenen hem zijn leven lang blijven vergezellen en zijn metafysica niet meer doorkruisen. Later, als geoloog, beseft hij dat stenen de stolsels zijn van een eenmaal hete, vloeibare aardbol. Die gedachte beangstigt hem dan niet meer, integendeel: zij bereidt in hem de ontdekking voor van een doelgerichte evolutie. Een ontdekking die hij als volgt beschrijft: "Ik was dertig jaar toen ik het oude statische dualisme liet varen en me overgaf aan het beeld van een heelal in gerichte ontwikkeling. Wat een revolutie in mijn denken! Alles lag ondersteboven. De begrippen die ik me had verworven, kapseisden en mijn geest opende zich voor de kosmogeenese".

Het zoeken naar 'duurzaamheid' (in meer volwassen termen: transcendentie) had in Teilhard niet opgehouden te bestaan. Naast de geoloog was steeds - verborgen en op de achtergrond - de metafysicus aanwezig gebleven. Nooit had hij zich neergelegd bij de gedachte dat de evolutieleer alleen maar een verklaring gaf over het ontstaan van het leven en van de mens. Nooit had hij zich neer kunnen leggen bij het reductionisme van de materialistische wetenschap en het neodarwinisme. De mens was méér dan een dier, omdat de evolutie méér was dan een mechanistisch verklaringsmodel. Zij was gerichte ontwikkeling. Het hele heelal bleek in ontwikkeling, maar dit betekende niet dat de mens gevangen is in het tijdruimte continuüm. De stenen hadden Teilhard inderdaad op het spoor gebracht van een 'god van duurzaamheid'. "De dingen vergaan niet" - had zijn moeder gezegd - "ze gaan over in een andere toestand." Deze 'andere toestand' was niet altijd een terugval in elementen, maar kon ook een kwalitatief rijker geheel betekenen.

Vanaf het moment echter van zijn eerste intuïtie omtrent een evolutie als gerichte ontwikkeling heeft Teilhard nog een hele weg te gaan naar zijn begrip van Punt Omega. Deze weg is zwaar en pijnlijk, niet het minst door zijn ervaringen in de eerste wereldoorlog, die dan voor de deur staat. Maar zijn vroege mystieke ontwikkeling is nog niet in kaart gebracht. Daarom keren wij opnieuw terug naar zijn kinderjaren.

Om de ontwikkelingsgang van Teilhard goed te begrijpen, moeten we wat meer weten van het gezin, waaruit hij voortkwam. Pierre Teilhard de Chardin werd als vierde van elf kinderen in 1881 geboren op het landgoed Sarcenat bij Clermont-Ferrand in Auvergne. Het landgoed Sarcenat bestond uit een kasteeltje met

omringende landerijen, die door zijn vader, telg uit een adellijk geslacht, werden beheerd. Van hem erfde hij een levendige belangstelling voor de natuurwetenschappen. Zijn moeder was een achterkleinnicht van Voltaire. Zij hield zich intens bezig met de godsdienstige opvoeding van haar kinderen. Haar overgrootoom - de man van "Ecrasez l'Infame" - zal zich daarbij weleens in zijn graf hebben omgedraaid! De vader voelde het als een plicht zijn hartstocht voor het natuuronderzoek over te dragen op elk van zijn kinderen. Verzamelingen van insecten, vlinders en stenen werden aangelegd en de vakanties werden doorgebracht met excursies op de eigen landgoederen.

Evenals de andere kinderen bezocht Teilhard geen lagere school maar kreeg, als jonge edelman, huisonderricht van een gouvernante. De kinderen groeiden dus nogal afgezonderd van de grote wereld op. "Onze familie is onder een glazen stolp gezet" had zijn oudste broer eens opgemerkt, maar het leven onder deze stolp was weldadig. Speciaal voor Pierre voldeed het aan twee grondaspiraties: zijn aanleg voor de natuurwetenschappen en zijn mystieke aanleg. Het harmonische huwelijk van zijn ouders was voor Pierre de garantie dat de liefde voor de aardse en de liefde voor de goddelijke werkelijkheid harmonisch kunnen samengaan. Hij ontleende er zijn levensroeping aan: zijn priesterroeping en zijn roeping voor de wetenschap. Het waren voor hem twee kanten van één en dezelfde medaille. Buiten de 'glazen stolp' van Sarcenat was dit wel even anders! Sinds de Renaissance stond de natuurwetenschap op voet van oorlog met de godsdienst. Galileï had aangetoond dat de aarde niet het vaste middelpunt was waar de zon om draaide. Hij was daarvoor in een kerkelijk proces veroordeeld. Darwin werd door de anglicaanse bisschop Wilberforce veroordeeld omdat deze niet kon accepteren dat de mens - zoals hij zei - "van de apen afstamde".

Maar het natuurwetenschappelijk onderzoek ging verder. De 'exclusion de la transcendance'- het terzijde schuiven van God in het onderzoek - bleek een succesformule te zijn. Wat vroeger een wonder heette, kon nu als een natuurlijk proces verklaard worden. Er bleken nog wat paranormale restverschijnselen te zijn, maar ook die zouden spoedig worden ontmaskerd! In deze gespletenheid moest Teilhard de eenheid tussen de wereld van de wis- en natuurkunde en de wereld van de godsdienst - een eenheid die hem met de paplepel was ingegeven - telkens opnieuw bevechten. Tijdens de eerste wereldoorlog bereikt hij daarin een hoogtepunt, maar zover zijn we nog lang niet!

Aan het einde van zijn middelbare school en aan het begin van zijn priesteropleiding capituleert hij bijna voor een splijting in zijn levensroeping. Hij meent zich volledig in dienst van God te moeten stellen en daarvoor aan de 'profane' wetenschap te moeten verzaken. Dit loopt uit op een crisis. Toen Teilhard na zijn eindexamen middelbare school thuiskwam, bracht hij voor zowat alle vakken eerste prijzen mee. Maar...er was ook iets anders gebeurd. Zijn hartstocht voor de stenen was danig bekoeld. Zijn geheime aanbedding van de 'god van duurzaam-

heid' was verdwenen. Daarvoor in de plaats had de geïnstitutionaliseerde godsdienst hem stevig in haar greep gekregen. Dikwijls was hij 's morgens als eerste in de kapel om de *Navolging van Christus* van Thomas a Kempis of de *Geestelijke Oefeningen* van Ignatius te bemediteren. Toen hij weer thuiskwam, gedroeg Pierre zich als een aan de wereld afgestorven seminarist, waar zijn broers en zusjes weinig mee konden aanvangen. Gelukkig had hij een verstandige vader, die allang zijn overspannenheid had opgemerkt. Zijn zoon mocht van hem priester worden, maar niet op deze manier en de oude edelman stond erop dat hij een jaar thuisbleef.

Zo ondernam Pierre weer biologische en geologische speurtochten, waarbij zijn vader hem dikwijls vergezelde. Het vlammetje van zijn hartstocht voor de aarde werd weer aangewakkerd en de crisis tijdelijk bezweerd. Tijdelijk, want ze zal weer uitbreken tijdens zijn priesteropleiding. Hij vraagt zich dan af of hij niet de zielzorg moet ingaan. Moet hij niet bereid zijn daar alle andere zaken voor opzij te zetten?

Hij legde deze vraag voor aan zijn novicenmeester Paul Troussard. Ook nu weer bleek hij een verstandige leidsman te hebben, die hem aanraaide 'het licht niet onder de korenmaat te zetten'. Teilhard volgde deze raad op en eenmaal priester, werd hij geheel vrijgesteld voor de wetenschap. De rest van zijn leven laat zien dat dat geen afbreuk deed aan zijn priesterschap. Hij leefde steeds naar het ideaal van de latere priester-arbeiders: onderduiken in de zogenaamd profane wereld en daarin werkzaam te zijn 'als het gist in het deeg'.

Tot nu toe zijn alleen de ouders van Teilhard in beeld gekomen. Om zijn ontwikkeling tot aan de eerste wereldoorlog voldoende in kaart te brengen, is het noodzakelijk om ook iets te zeggen over zijn broers en zussen en zijn verhouding tot hen. Teilhard had boven zich een broer en twee zussen, Françoise en Marielle, die als klein kind stierf. De oudste zoon, Albéric, was met zijn zwier en elegantie de trots van de familie. Hij doorliep al jong een snelle carrière. Op zeventienjarige leeftijd was hij cadet bij de marine en nauwelijks twintig trad hij bij de Franse ambassadeur in Constantinopel in dienst als attaché. Hij stierf in 1902 op jeugdige leeftijd. Zijn jongere broer Pierre stond door zijn introverte aard wat apart van zijn broers en zussen, maar was vooral ten opzichte van Albéric in karakter het tegendeel. Merkwaardigerwijze ging later zijn levensstijl steeds meer op die van Albéric lijken. Ook Pierre zou een avontuurlijk bestaan gaan leiden met talrijke wereldreizen.

Zijn oudere zus Françoise was op hem van grote invloed. Zoals dat wel meer ging in grote families, zorgden de oudere kinderen voor de jongere. Françoise nam die functie in voor Pierre, die haar zijn 'tweede moeder' noemde. In het gezin werd Françoise vanwege haar trots en ijzeren wil 'mademoiselle j'ordonne' genoemd. Ze omringde Pierre niet alleen met een moederlijke zorg in meer engere zin, maar

vormde ook zijn geest in filosofisch opzicht. Zeer goed thuis in de Franse wijsbegeerte, vormde zij voor Pierre een goed tegenwicht tegen de wat 'kale' scholastieke seminariefilosofie. Ook toonde ze een lichtelijk mondaine inslag. Aan de arm van haar oudste broer, gestoken in het uniform van marine-officier, verscheen ze op de plaatselijke dansavondjes en gooide hoge ogen. Men moet dan ook enigszins verbaasd geweest zijn, toen ze te kennen gaf dat ze in het klooster wilde treden. Als overste van een klooster stierf ze te Sjanghai.

Toen Teilhard jaren later voor het eerst voet aan wal zette in China, was één van zijn eerste daden een bezoek aan het graf van zijn 'tweede moeder'. Direct in leeftijd na Teilhard volgde zijn zus Marguerite-Marie, die in de familie 'Guiguite' genoemd werd. Deze zus heeft waarschijnlijk een nog grotere invloed op Teilhard uitgeoefend dan Françoise, met name op zijn mystieke ontwikkeling. Die invloed lag voornamelijk in het feit dat Guiguite tijdens haar puberteit zwaar ziek werd, zó ziek dat ze levenslang van haar nek tot haar bekken in een gipskorset moest liggen. Ondanks deze handicap bleef ze met haar opgeruimd humeur en gevoel voor humor 'het zonnetje in huis', zózeer zelfs, dat verbaasde bezoekers zichzelf weleens afvroegen wie er nu eigenlijk ziek was! Dat was nog niet alles! De zwaar-invalide Guiguite was jarenlang voorzitter van de katholieke ziekenunie en wist het klaar te spelen ook elders in de levens van zieken een straaltje licht te laten doordringen.

Als later, in de eerste wereldoorlog, de strijd van Teilhard om de liefde voor de aarde en de liefde voor God op één noemer te brengen, een hoogtepunt bereikt, zal zijn contact met Guiguite van ongemeen grote betekenis worden. Teilhard zal inzien dat hij deze strijd alleen maar kan winnen door een totale aanvaarding van de aarde. De man die geleerd heeft alles te overdenken in termen van evolutie, vraagt zich af hoe hij het kwaad, de ellende, de ziekte moet aanvaarden. Guiguite zal hem de weg wijzen en in zijn eigen taal zal hij het formuleren: ook de krachten van vermindering laten zich transformeren.

We hebben nu de ontwikkeling van Teilhard voldoende beschreven om over te gaan op zijn ervaringen van de eerste wereldoorlog.

De eerste wereldoorlog

Allereerst moet worden opgemerkt dat iedere gedachte aan pacifisme hem vreemd is. Hij vindt het pacifisme een dwaling, omdat het op statische wijze de vrede tegenover de oorlog stelt. Voor de evolutionist Teilhard is de vrede geen passieve toestand van alleen maar afwezigheid van oorlog. De vrede moet actief bevochten worden. Ze is alleen maar te bereiken door de fase van oorlogvoering heen. Zózeer is Teilhard doordrongen van deze overtuiging, dat hij teleurgesteld is dat hij als brancardier 'slechts' gewonden mag verzorgen! Het liefst had hij een geweer gehad en stond hij strijdend zij aan zij met andere soldaten! Niet omdat hij de vijand haat, maar - hoe vreemd dit ook klinkt - omdat hij priester is! Juist

omdat hij priester is, wil hij de eerste zijn die zoekt en handelt, die strijdt en lijdt. "De oorlog" - zal hij later zeggen - "was voor mij een doopsel in de werkelijkheid."

Teilhard laat het niet bij woorden alleen; met ware doodsverachting staat hij in de loopgraven. In een open schootsveld voert hij dagen achtereen zijn brancardiers aan op zoek naar doden en gewonden. Zelf weet hij tot op enkele meters van de vijandelijke linies door te dringen. Wegens zijn onverschrokken gedrag ontvangt hij - naast eervolle vermeldingen - het Oorlogskruis, de Militaire Medaille en zelfs het Legioen van Eer. Daar blijft het niet bij. De rustperiodes worden grotendeels gebruikt om te schrijven, dikwijls bij kaarslicht en onder kanongebulder. Ondanks die moeilijke omstandigheden komt hij tot een fabelachtige productie.

Waar schrijft hij dan over? In de veelheid van onderwerpen tekent zich toch een rode draad af. Op de achtergrond staat steeds zijn levensroeping, waarbij hij zich in dienst wil stellen van God en van de aarde, als priester en als wetenschapper. De oorlog is de grote uitdaging om tussen beide hartstochten geen enkele breuk te laten ontstaan. Dat kan alleen maar door een radicale wereldaanvaarding. Tot dan toe had Teilhard zich aan de wereldontkennende tendensen in de godsdienst weten te onttrekken. Niet zonder moeite, want in een zwak moment had hij gemeend zijn wetenschappelijke gaven aan het priesterschap te moeten opofferen. Nu komt de vuurproef: de oorlog. Betekent een radicale wereldaanvaarding nu ook een aanvaarding van de oorlog? Teilhard antwoordt hartstochtelijk met ja, maar onderstreept tegelijk dat dit alleen kan in het perspectief van de evolutie. Hij ziet bovendien dat deze oorlog totaal anders is dan alle voorafgaande. Intuïtief breekt bij hem het besef door van wat hij later nauwkeurig zal formuleren als de noösfere, die van haar expansiefase overgaat in haar compressiefase.

De noösfere is de hele over de aardbol georganiseerde mensheid. Zolang er beschavingen zijn die zich los van elkaar ontwikkelen, bevindt de noösfere zich in opbouw, in een expansiefase. Op het moment dat er geen onbekende landen, geen witte plekken meer op de kaart zijn, treedt door het gelijkblijvende oppervlak van de aardbol een nieuwe drukwerking op: de compressiefase. Men kan dit vergelijken met een emmer water die over de vloer van een ruimte wordt leeggegooid. Aanvankelijk verkeert het water in een expansiefase. Zo gauw het tegen de muur van de overzijde botst, teruggolft en de hele oppervlakte bedekt, verkeert het in een compressiefase.

Volgens Teilhard zijn de wereldoorlogen het 'teruggolven' van de mensheid over het gelijkblijvende oppervlak van de aardbol. Uit de mondiale oorlogscontacten moeten volgens hem vreedzame mondiale contacten voortkomen. Zo voorvoelt hij de Volkenbond, zoals hij later in de tweede wereldoorlog de UNO-organisaties voorvoelt. Teilhard beleeft de eerste wereldoorlog heel sterk als de branding, waaruit een nieuwe wereld geboren wordt. Hoe vreemd het ook moge klinken, hij

vindt het een uitverkiezing dat hij aanwezig mag zijn aan het oorlogsfront, op deze volgens hem meest vooruitgeschoven post van de evolutie. Hij vindt ook dat er geen betere plek op aarde is om te sterven!

Het waarschijnlijk meest merkwaardige geschrift dat hij tijdens de oorlog produceert, is dan ook getiteld: "Het heimwee naar het front"! Het is inderdaad geschreven in rustperiodes wanneer hij terugverlangt naar het front! Wanneer men dit voor het eerst leest, vraagt men zich af: is de man overspannen geraakt? Geen enkele getuigenis echter die daarop wijst. Ieder die hem heeft meegemaakt in de oorlog, spreekt van zijn koelbloedig handelen, van iemand die zijn zenuwen volkomen in bedwang heeft. Ook kent hij - naar eigen zeggen - de angst van een levensbedreigende situatie. Vanwaar dan die geestdrift? Wij kunnen tot geen andere conclusie komen dan dat deze man de oorlog op een mystieke wijze beleeft. We hebben hier te maken met de extase van een mysticus.

Om dit te illustreren citeren wij hier enkele passages uit "Het heimwee naar het front": "En vanwaar komt in hem die zich stoffig en ongedeerd opricht nadat vlak bij hem een granaat ontploft, die verheugde verruiming van het hart, die blijdschap van de wil, die nieuwe geur van het leven die men volstrekt niet ervaart wanneer men bijna onder een trein was geraakt of rakelings ontkomen aan de kogel uit een onvoorzichtig gehanteerde revolver? Is het alleen de vreugde nog te 'bestaan' die aldus de ziel doet zwellen en het leven verjongt van hen die aan de oorlog zijn ontsnapt? Ik voor mij geloof dat het ongekende geluksgevoel van te leven, dat op een narrow escape volgt, vooral komt door de diepe intuïtie dat het bestaan dat men terugvindt, een nieuw bestaan is. Het fysieke welbehagen dat zich op het ogenblik door de ziel verspreidt, is een aanduiding van het hogere leven waarin men zojuist gedoopt is. Onder de mensen is hij die door het vuur is gegaan, een ander soort mens."¹

Maar het gaat hem niet alleen om deze individuele incidenten, heel de situatie aan het front verschijnt voor hem in een mystiek licht. "Ik voor mij verklaar dat er een wereld van gevoelens bestaat die ik zonder de oorlog nooit zou hebben gekend of ook maar vermoed. Niemand, behalve zij die er geweest zijn, zal ooit de van verrukking vervulde herinnering kennen die iemand kan behouden aan de vlakke van Ieper in april 1915, toen de Vlaamse lucht naar chloorgas rook en de granaten de populieren langs de Ieperlee doorsneden - ofwel van de verschroeide hellingen van Souville, toen ze in juli 1916 naar de dood roken. Die meer dan menselijke uren doordringen het leven met een hardnekkige, blijvende geur van verrukking en inwijding, alsof men ze in het absolute had doorgebracht. Alle bekoringen van de Oriënt, heel de geestelijke warmte van Parijs, wegen niet op tegen de modder van Douaumont."²

¹ P. Teilhard de Chardin: *Vroege geschriften II*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1966, p. 52

² Op.cit., p.53

Prikkelende lectuur, waarbij men zich onmiddellijk afvraagt: is dat nu allemaal wel waar? Klopt dat nu wel? Hoe schitterend de lyrische bewoordingen ook gekozen zijn, een buitenstaander kan zich onmogelijk in deze gevoelens verplaatsen. Toch worden deze ervaringen door frontsoldaten regelmatig bevestigd. Het schijnt dat in de hitte van de strijd het bewustzijn boven het individuele bestaan kan worden uitgetild. Zonder deze ervaringen is de mystiek van Teilhard niet te begrijpen. Reden waarom wij haar karakteriseren als een 'oorlogsmystiek'. De rest van zijn leven zal hij daarop blijven steunen en ze verder uitwerken.

We komen nu aan de periode na de eerste wereldoorlog.

In China

Als enige van vier dienstplichtige broers, was Teilhard ongedeerd uit de oorlog gekomen. Zijn broers Gonzague en Olivier waren gesneuveld. Zijn jongste broer Victor overleefde weliswaar de oorlog, maar moest nog een jarenlange strijd leveren tegen de longbeschadiging die hij door gifgas had opgelopen, voor hij daar uiteindelijk aan zou bezwijken. Geestelijk bevindt Teilhard zich nu op een hoogtepunt, maar het duurt nog tien jaar vóór hij dat ook in wetenschappelijk opzicht bereikt. In 1929 zal de schedel van de *homo sinanthropus* worden opgegraven, waarvan hij zal aantonen dat het geen dier maar een mens is.

In 1926-1927 schrijft Teilhard *Le Milieu Divin*, niet te verwarren met *Le Milieu Mystique* dat uit de eerste wereldoorlog stamt. *Le Milieu Mystique* draagt een privé karakter en is meer gericht op een groep vertrouwelingen. *Le Milieu Divin* is een pastoraal geschrift en duidelijk bedoeld voor een groter publiek. In 1938-1940 schrijft Teilhard *Le Phénomène Humain*. Hierin wordt in een doorlopende lijn het ontstaan van de aarde, van het leven en van de mens beschreven. Het wordt algemeen beschouwd als zijn hoofdwerk.

In *Le Milieu Divin* trekt hij de uiterste theologische consequenties uit zijn integrale evolutie leer. Men zou verwachten dat het na *Le Phénomène Humain* geschreven was in plaats van ruim tien jaar daarvóór. Dit toont aan hoezeer - door zijn mystieke ervaringen in de eerste wereldoorlog - zijn spirituele ontwikkeling vooruitloopt op zijn wetenschappelijke. Maar hij heeft nog meer aan de eerste wereldoorlog te danken! Door het leven aan het front heeft hij een lichamelijke training ondergaan, die hem bij uitstek geschikt maakt voor de komende talrijke expedities. Aanvankelijk leek het erop dat voor Teilhard in Frankrijk een veelbelovende loopbaan als geoloog en paleontoloog was weggelegd. In 1922 verdedigt hij zijn proefschrift over zoogdieren uit het Franse eoceen. Datzelfde jaar krijgt hij er een leerstoel aan het Institut Catholique. Maar de zaken lopen toch weer anders. Vanuit de zielzorg krijgt hij het verzoek om zijn opvattingen over zondeval en erfzonde leer weer te geven. Teilhard schrijft een stuk, waarin hij

het Adam-en-Eva-verhaal ziet als een mythische uitdrukking van wat volgens hem de zondeval in wezen is: de overgang van het fysieke naar het morele kwaad. Hij verwerpt duidelijk het idee van een 'aards paradijs' als historische toestand.

Toen Teilhard van een eerste reis naar China terugkwam, ontdekte hij dat het vertrouwelijke stuk van zijn schrijftafel was weggenomen en naar Rome opgestuurd. Daar was de kerkelijke leiding, die de erfzondeleer niet los kon zien van het Adam-en-Eva-verhaal enorm geschrokken. Teilhard krijgt een publicatieverbod wat betreft filosofische en theologische zaken. Bovendien krijgt hij het bevel om naar China terug te keren. Hoe pijnlijk deze maatregelen voor Teilhard ook zijn, de gedwongen terugkeer naar China blijkt al gauw van grote betekenis te worden. Oost-Azië moet geologisch nog grotendeels in kaart worden gebracht en in China zijn goed uitgeruste onderzoekcentra.

Teilhard is allang niet meer het introverte kind van weleer. Hij gaat meer lijken op zijn gestorven broer Albéric, ontwikkelt een extraverte levensstijl en beweegt zich in de internationale wereld van Peking met groot gemak. Hij houdt lezingen en is op diners een graag geziene gast. Het spreekt vanzelf dat zijn charmante persoonlijkheid ook voor vrouwen aantrekkelijk is. Lucile Swan - een Amerikaanse beeldhouwster die smoorverliefd op hem is - raakt in verwarring door zijn gereserveerdheid. Teilhard weet deze impasse te doorbreken en koopt voor haar een robijn. Het lijkt of achter deze wereldgerichtheid het priesterschap verbleekt is, maar niets is minder waar. Hier toont zich - juist in een totale beschikbaarheid voor mensen - de echte priester. Of het nu een geleerde betreft met een zwaar wetenschappelijk probleem of een zwerver die onderdak zoekt: Teilhard verkoopt nooit nee!

Sinds de oorlog heeft bij Teilhard de rotsvaste overtuiging postgevat dat God slechts te benaderen valt door de liefde voor de aarde heen. De liefde voor de wereld en de liefde voor God zijn nu pas als de twee aspecten van zijn éne levensroeping volledig uitgekristalliseerd. Deze overtuiging maakt dat hij in het wetenschappelijk debat tussen materialisten en spiritualisten - dat hij van nabij meemaakt - geen partij kiest. De materialisten (waaronder de historisch materialisten en de neodarwinisten) zien in de geest slechts een epifenomeen, een bijverschijnsel van de werkelijkheid. Zij kennen aan de materie een primaire betekenis toe. De spiritualisten beschouwen de materie als epifenomeen, als bijverschijnsel van de werkelijkheid.

Teilhard ziet in deze strijd de naweeën van het statische wereldbeeld, waarin lichaam en ziel, geest en stof als onherleidbare bestanddelen naast elkaar zijn gesteld. In zijn wereldbeeld van integrale evolutie komt de geest uit de stof voort. Dit doet hem uitroepen: "De evolutie is heilig", "De materie is heilig". Hij moet niets hebben van het scheldwoord 'materialist'. Volgens hem ligt in het 'dedans', in

de 'binnenkant' van de materie, de geest verborgen opgeslagen. Hij komt zelfs tot de uitspraak: "Christus is het hart van de materie"!

Op deze laatste gedachte zal hij vaker terugkomen, zoals in de mystieke en literair schitterende tekst *La Messe sur le Monde*. Aanleiding tot deze tekst is de onmogelijkheid voor hem om tijdens een expeditie de mis op te dragen. Wij kunnen niet nalaten het begin van deze tekst te citeren:

"Doordat Heer, ik andermaal, niet meer in de bossen van de Aisne, maar in de steppen van Azië, brood noch wijn noch altaar heb, zal ik mij boven de symbolen uit tot de zuivere majesteit van de werkelijkheid verheffen en ik, uw priester, zal U op het altaar van heel de aarde de arbeid en de nood der wereld aanbieden. De zon heeft zojuist, daarginds, de uiterste rand van het Oosten verlicht. Onder de bewegende mantel van haar straling ontwaakt de levende oppervlakte opnieuw, huivert en herbegint haar schrikwekkende arbeid. Ik zal, o mijn God, op mijn pateen de verwachte oogst van deze nieuwe inspanning leggen. Ik zal in mijn kelk het sap gieten van alle vruchten die vandaag worden geperst. (...) Laat ze dus tot mij komen, de herinnering en de mystieke aanwezigheid van hen die het licht wekt tot een nieuwe dag! (...) Hen vooral die, in hun kantoor, in hun laboratorium of in hun fabriek, aan de vooruitgang der dingen geloven en heden hartstochtelijk het licht zullen nastreven."³

Het isolement

Bij het naderen van de tweede wereldoorlog raakt Teilhard steeds meer in een isolement. Hij heeft nu een inzicht bereikt waarin hij volstrekt alleen staat. Kort samengevat luidt dat inzicht: kosmogeenese - biogeenese - noögeenese - christogeenese; dat wil zeggen dat de evolutie van de materie, van het leven en van de mensheid in elkaars verlengde liggen en uitmonden in de opbouw van het mystiek lichaam van Christus. Het is duidelijk dat zijn agnostische vrienden de eerste drie evolutiefasen accepteren, maar dat zij de stap naar het vierde stadium niet kunnen zetten. Het is ook duidelijk dat Rome de theologie van Paulus omtrent het mystiek lichaam van Christus niet kan aanvullen met de drie eerstgenoemde fasen. Daarvoor zit de officiële theologie te zeer gevangen in een statische verdeling tussen geest en stof. Het gevolg daarvan is dat zij het evolutionisme verwacht met materialisme en communisme.

Het isolement van Teilhard wordt nog versterkt doordat hij in China door het uitbreken van de tweede wereldoorlog in zijn bewegingsvrijheid wordt beperkt. Het geologisch onderzoek stagneert en er zijn perioden dat hij ten prooi valt aan depressies. Na de bevrijding van Peking door de Amerikanen, krijgt Teilhard toestemming om naar Frankrijk terug te keren. In 1948 gaat hij naar Rome om een drievoudige gunst te vragen: het recht om op het Collège de France een

³ P. Teilhard de Chardin: *Loflied*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1965, p.15

aangeboden leerstoel te aanvaarden, het recht om *Le Milieu Divin* en het recht om *Le Phénomène Humain* te publiceren.

Op alle drie de vragen krijgt hij een negatief antwoord, maar - wat nog erger is - hij krijgt opnieuw het bevel Frankrijk te verlaten en zich te vestigen in de Verenigde Staten. Teilhard buigt het hoofd, maar zelfs voor hem met zijn sterke karakter wordt de spanning te groot. Zijn depressies nemen toe en hij wordt overvallen door huilbuien.

In 1950 komt de encycliek *Humani Generis* uit, die beschouwd kan worden als een reactie op de integrale evolutieleer van Teilhard. De Kerk blijft in haar officiële standpunt vasthouden aan een dualisme tussen geest en stof. Dit behelst, dat men wèl een evolutie in de stof mag aannemen maar dat de geest, en met name de ziel, apart door God is geschapen.

Dat hij Frankrijk moet verlaten, heeft deze keer een achtergrond, die een speciaal licht werpt op de spiritualiteit van Teilhard. Direct na de oorlog had kardinaal Suhard de *prêtres ouvriers* opgericht, een groep priesters die als fabrieksarbeider werkzaam waren. De gedachte daarachter was dat de profane wereld vanbinnenuit gekerstend moest worden. De priesters bedreven een 'anoniem apostolaat', dat wil zeggen dat zij zich niet als priester kenbaar maakten, maar volledig deelden in de levensomstandigheden van hun omgeving. Om hun werk goed te kunnen doen, moesten zij een vakopleiding volgen, waardoor zij in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Het experiment met de priester-arbeiders werd door Rome met het grootste wantrouwen gevolgd. Toen berichten binnenkwamen dat sommigen lid geworden waren van een communistische vakbond en anderen het celibaat niet konden volhouden, was dat voor Rome reden genoeg om met het experiment te stoppen. Eind 1953 gaat er bevel uit naar de verschillende orden om hun leden uit de beweging terug te trekken. De overgrote meerderheid gehoorzaamt, al betekent dat voor velen wel een persoonlijke crisis.

Het zal duidelijk zijn dat de kerkelijke leiding beducht was voor contact tussen Teilhard en de priester-arbeiderbeweging. Teilhard had immers zijn hele leven al geleefd als priester-arbeider. Ook al was hij geen arbeider geweest in een fabriek, toch handelde hij helemaal in de geest van de *prêtres ouvriers* door volledig beschikbaar te zijn voor zijn omgeving, zonder zich als priester te presenteren. Tot op het eind van zijn leven, als hij in New York woont, heeft hij een drukke spreekkamer. Zijn huisgenoten dringen erop aan om het wat kalmer aan te doen, maar hij weert dit af. "Men weet nooit" - zegt hij - "of een enkel woord niet een dienst zal bewijzen."

De mentaliteit van de kluizenaar, die geen mensen meer wil ontvangen, is Teilhard volkomen vreemd. Hij kan het christendom alleen maar beleven als wereldaanvaarding. Juist daarom is hij het niet alleen eens met de priester-

arbeidersbeweging, maar gaan zijn opvattingen nog veel verder. Heel de wereld van techniek moet volgens hem gekerstend worden, of - in zijn eigen terminologie - "getransformeerd in de richting van Punt Omega". Steeds meer priesters moeten als ingenieur werkzaam zijn en hun toog verwisselen voor de witte jas van het laboratorium.

Het is duidelijk dat Teilhard voor Rome, waar men de oude parochiestructuren wil handhaven, gevaarlijk is. Dat verandert niet met de dood van Teilhard in 1955. Integendeel: als *Le Phénomène Humain* verschijnt, wil men het boek op de Index plaatsen. Zelfs De Gaulle wordt bewogen om zich tot Rome te wenden en schrijft dat men "een zoon van Frankrijk zoiets toch niet mag aandoen". De altijd aarzelende Paus Pius XII weigert te tekenen, tot teleurstelling van degenen die het stuk hebben opgesteld. Deze vaardigen een monitum uit krachtens hetwelk het boek niet meer herdrukt mag worden, niet aanwezig mag zijn in de bibliotheken van priesteropleidingen en niet in katholieke boekhandels verkocht mag worden. Gelukkig kunnen deze maatregelen de succesvolle verspreiding van Teilhards boeken niet meer tegenhouden.

Samenvattend stellen we ons de vraag: waaruit bestaat nu Teilhards mystiek? Het antwoord moet luiden: uit honderd procent wereldaanvaarding. Alle werk om de aardbol meer en meer bewoonbaar te maken - en daarbij speelt de techniek een grote rol - is in christelijke zin een werk van verlossing en brengt ons - in de terminologie van Teilhard - dicht bij Punt Omega.

De mystieke leer

Samenvatting van de mystieke leer van de Kabbala van Papus (Papus, La Cabbale, Parijs 1903, 2e. editie)

Hans Richter

De bronnen

Elke filosofie, resp. religieuze leer wordt in twee gedeelten overgeleverd:

het *exoterische* gedeelte voor het grote publiek

het *esoterische* gedeelte alleen voor de ingewijden

Twee boeken vormen de geschreven basis van de theoretische, esoterische Kabbala:

De Zohar

De Sepher Jesira met het scheppingsverhaal, volgens de overlevering toegeschreven aan Abraham

Analoge systemen

De kabbala onderscheidt drie niveaus van het bestaan, die zich overal openbaren: in God, in het universum, maar ook in een zaadkorrel, in een bacterie, in de atomen en elektronen en in abstracte tekens, zoals de letters van ons alfabet. De Kabbalisten beschouwen een Hebreeuwse letter als een miniatuur universum met alle complexe wisselwerkingen, en omgekeerd het universum als een kabbalistisch alfabet.

De drie niveaus van bestaan worden ook wel de drie werelden genoemd. Deze drie werelden zijn afhankelijk van het onderwerp en hiërarchisch gestructureerd, bijvoorbeeld:

mens	menselijk lichaam	cel	atoom
1 geest	hoofd	kern	kern
2 levensprincipe	borst	celmateriaal	tussenruimte
3 lichaam	onderlichaam	omhulling	elektronenschil

De kabbalistische sleutel

Met behulp van de kabbalistische uitleg is de ingewijde in staat de samenhang in ons bestaan te begrijpen. Met het verlies van de sleutel dooft het kostbare licht uit. Als de joden het boek van Mozes niet meer begrijpen, verliezen zij de vrijheid en worden tot slaven. Alleen de Esseërs slagen erin, de kabbalistische sleutels aan het christendom over te dragen. Ook het moderne christendom heeft echter de betekenis van de sleutels (met name in de apokalypsen) verloren.

De drie filosofische systemen

De *materialistische* filosofie onderzoekt het goddelijk lichaam, d.w.z. het universum, en richt zich op het laagste niveau van de openbaring van God in de kosmos. Het *pantheïsme* bestudeert het collectieve, goddelijk leven in de natuur. In de Kabbala wordt de collectieve mensheid met de naam Adam-Eva omschreven. De *theïsten* en de religies onderzoeken de goddelijke geest. De theïsten zijn het oneens over de subtiele verschillen in de uitleg van de Goddelijke symbolen. De kabbala staat boven deze filosofische en religieuze systemen en levert een synthese van materialisme, pantheïsme en theïsme.

Adam

Adam openbaart zich op drie niveaus:

- Adam Kadmon de Adam voor de zondeval
- Adam Belial de Adam met de omhulling, rokken van vellen
- Adam Protoplast de Adam met de evoluerende ziel

Adam Kadmon wordt in het Hebreeuws beschreven als:

- ### de openbaring van God in het Woord **EVEI**
- ### de vruchtbare vereniging van geest en levenskracht in het universum
- ### de intregrale mens

Het hiërogram *Jeschuah* **EV-Sh-EI** beschrijft de in de zondeval gescheiden elementen **EV** en **EI** van Adam Kadmon, maar door de letter **Sh** weer verenigd.

God

God is slechts in openbaringen zichtbaar. Zijn lichaam openbaart zich in het universum, zijn ziel in Adam-Eva en zijn geest in de drieëenheid Kether, Chocma, Bina.

Het Hebreeuwse alfabet in de Kabbala

De 22 letters van het Hebreeuwse alfabet zijn deelbaar in drie moedertekens, zeven dubbele en twaalf enkelvoudige tekens.

De drie moedertekens representeren het universum, de tijd en de mens, de zeven dubbele tekens de zeven weekdagen en de twaalf enkelvoudige tekens de twaalf maanden in een jaar.

De Sepher Jesira deelt de zeven in twee triaden, die door een element verbonden worden.

De twaalf bestaan uit twee tegengestelde groepen: drie vrienden, drie vijanden, drie levengevenden en drie doodbrengenden.

De 3 moedertekens

De 3 moedertekens zijn :	alef	de verdienste
	mem	de schuld
	schin	de weegschaal van de wet

De moedertekens representeren de elementen lucht, water en vuur. Het water is de zwiigende *Mem*, het vuur de sissende *Schin* en de lucht *Alef* vormt de verbinding tussen de twee andere elementen, die elkaar niet verdragen.

De dubbele tekens

De dubbele tekens vormen elk met een harde en een zachte uitspraak tegenpolen:

bet	leven - dood
ghimel	vrede - ongeluk
dalet	wijsheid - dwaasheid
kaf	rijkdom - armoede
pe	akkerland - woestijn
resch	schoonheid - lelijkheid
tav	heerschappij - slavernij

De 12 enkelvoudige tekens

12 eenvoudige tekens zijn: he, vav, zayin, het, tet, yod, lamed, nun, samech, hayin, sade, kof.

Deze twaalf beschrijven de zintuigen, zoals het gezicht, het gehoor, de reukzin, het woord, de voeding, de bijslaap, de voortplanting, de beweging, de toorn, het lachen, het denken en de slaap.

De sephiroth

De tien sephiroth vormen een symbolische afbeelding van God, mens en universum. De sephiroth bestaan uit een drietal, dat zich in een zevental ontvouwt, dat via kanalen met elkaar in verbinding staat. De 22 mystieke verbindingskanalen, die de centra verbinden, worden door de letters van het Hebreeuwse alfabet gerepresenteerd. De symbolische betekenis van de letters in sephiroth-systeem varieert voor verschillende toepassingen (God, mens en universum) aanzienlijk en is niet schriftelijk vastgelegd. Een samenhang met de indische, mystieke leer is echter duidelijk zichtbaar:

De eerste triade beschrijft de *geestelijke* wereld, waarin het theoretische verstand (Hochmah) en praktische verstand (Binah) in evenwicht zijn.

In de *morele* wereld houdt de harmonie (Tipherith) de barmhartigheid (Chesed) en de strenge gerechtigheid (Geburah) in evenwicht.

Getal	Kabbalistische sephiroth	Indische sephiroth
1	- Kether ("kroon", voorziening)	Brahma (Scheppingskracht)
2	- Hochmah (goddelijke wijsheid)	Vischnu (behoudende kracht)
3	- Binach (scheppende geest)	Schiwa (veranderende kracht)
4	- Hesed (barmhartigheid)	Maia
5	- Geburah (strenge gerechtigheid)	Oum

6	- Tipherith (eeuwige harmonie)	Haranguerbehah
7	- Nizah (overwinning van de dood)	Porsch
8	- Hod (het eeuwige voortbestaan)	Pradiapat
9	- Jesod (levensbasis voortplanting)	Prakat
10	- Malkuth (rijk der vormen)	Pran

In de *astrale* wereld garandeert de voortplanting (Jesod) de overwinning (Nizah) van de dood en het Niets, doordat zij het eeuwige voortbestaan (Hod) in een eindeloze opeenvolging van dagelijkse handelingen vastlegt.

Het rijk der vormen (Malkuth) beschrijft de *synthese* en samenwerking van de sephiroth.

De drie fasen

De mens is uit God ontstaan en zal naar het uitgangspunt terugkeren.

In deze cyclische beweging onderscheidt men drie fasen: beginpunt, eindpunt en de weg. Oorspronkelijk is de mens als een enkel, geestelijk evenbeeld uit God geëmaneerd. Daarna volgt de materialisering in een groot aantal individuele, androgyne mensen (Adam-Eva) en tenslotte de opdeling van de androgyne mensen in twee personen met verschillend geslacht (man en vrouw). Elke persoon beschikt echter over een afbeelding van het andere geslacht in zijn binnenste. De hersenen representeren Adam, het hart Eva.

De naam mens komt echter alleen toe aan de Adam en Eva, die zich tot een eenheid verenigd hebben. Voor de neerdaling op aarde bestaat elke ziel uit een eenheid van man en vrouw. Bij de neerdaling naar de aarde worden deze helften gescheiden en bezielen elk een eigen lichaam met een eigen ziel. In het huwelijk vinden zij elkaar echter terug en vormen weer een enkel lichaam en een verbonden ziel.

De Kabbala leert, dat de mens in omgekeerde volgorde eerst weer de androgyne toestand moet bereiken, alvorens de opdeling in het grote aantal indivuele androgynen op te heffen en tenslotte weer een te worden met het oorspronkelijke uitgangspunt God.

Wilfried Hensen "Christuservaring" - Ten Have 1997

Henk Hogeboom van Buggenum

Als er één boek is, dat het belang duidelijk maakt van een Teilhard de Chardin-Stichting voor deze tijd en onder deze naam, is het dat van Wilfried Hensen. Niet zozeer, omdat dit boek een jongere generatie zal aanspreken. Daarvoor is het taalgebruik van de 76-jarige schrijver niet modern genoeg. En eigenlijk evenmin, omdat aan Teilhard ten volle recht wordt gedaan. Dat kon ook niet in een boek van deze omvang. Nee, het zit hem vooral in de conclusie, die dit boek na zorgvuldig lezen en overwegen mogelijk maakt.

Wilfried Hensen - aldus de achterflap - ontving zijn wijsgerige en theologische vorming in de orde der dominicanen. Na jarenlang als studentenpastor en docent te hebben gewerkt, werd hij in 1984 predikant van de remonstrantse gemeente in Doesburg. Iemand met zo'n achtergrond mag bij uitstek de persoon worden genoemd, die een analyse kan geven van de huidige geloofscrisis. In het laatste hoofdstuk spreekt hij openhartig over zijn uittreding uit het instituut van de r.-k kerk, zijn huwelijk en zijn geloofsbeleving.

Hij begint echter met een analyse van de geloofscrisis. Met D.Tieleman *Geloofscrisis als gezichtsbedrog* (Kok, Kampen, 1995) onderscheidt hij historisch drie wijzen van geloofsbeleving.

Na een *mythische* fase, waarin het sacrale en het profane innig met elkaar waren verbonden, ontwaakt in de *ontologische* fase een kritisch bewustzijn, dat het 'zijn' van de dingen wil onderzoeken. Sporen hiervan treft men al aan in de brieven van Paulus, maar het zijn vooral theologen uit de eerste vier eeuwen na Christus als Justinus, Irenaeus, Clemens van Alexandrië, Athanasius die met behulp van de Griekse wijsbegeerte hun geloof voor de intelligentsia van hun tijd wilden verduidelijken. In de kerkvergaderingen van Nicea (325), Constantinopel (381 en 680) en Chalcedon (451) werd hun 'christologie' verwoord. De toen opgestelde dogmata zijn a.h.w. hun "gestolde geloofservaringen, ingevroren in het begrippen-apparaat van de Griekse wijsbegeerte" (blz. 9). In onze tijd - de *functionele* fase - maakt de algemene vraag naar het 'zijn' van de dingen plaats voor die naar hun 'zin en betekenis' voor het individu persoonlijk.

In de r.-k. kerk is eigenlijk pas sinds de jaren vijftig sprake van een zoektocht naar binnen, een opnieuw te rade gaan bij de eigen ervaringswereld. Men wil zich niet langer belemmerd voelen door opgelegde leerstellingen en dogma's. Sinds de Reformatie treffen we deze keuze voor de persoonlijke verdieping en het eigen geweten al aan in de vele min of meer vrijzinnige denominaties van het protestantisme. De schrijver maakt duidelijk wat daarin de uitgangspunten zijn. Telkens valt de eenzijdigheid daarvan op.

Zo gaat het in de zogenaamde 'Gereformeerde Gezindte' om de directe beleving van de omgang met God, de 'bevinding'. Hierin is deze te vergelijken met de Pinksterbeweging, de Volle Evangelische Gemeenten, de Apostolische Gemeenten en de Baptistengemeenten (blz. 19). In de Nederlands Hervormde en de beide Gereformeerde Kerken bepaalden theologen als Berkouwer, Van Niftrink, Berkhof, Miskotte en Kuitert hun positie ten opzichte van Karl Barth, die juist brak met het ervaringsgegeven in de geloofsbeleving. Barth stelde, dat ons geloof zijn oorsprong nooit vindt in emoties of gevoelens, hoe verheven ook, maar alleen in de genade 'senkrecht von oben' (blz.20). De geloofsgemeenschappen van het Vrijzinnig Protestantisme (Vrijzinnig Hervormden, Doopsgezinden, Remonstranten, leden van de Nederlandse Portestanten-Bond) zochten vaak - geheel in lijn met de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen vanaf de negentiende eeuw - voor hun geloofsbeleving een rationele, wetenschappelijke basis (blz.21).

Het gaat mij niet om details. De aangegeven lijnen zijn grof geschetst. Maar zij divergeren en ...hun aantal maakt het er voor de zoekende mens niet eenvoudiger op. Het verwacht vooral ook de jeugd of maakt haar onverschillig. De schrijver constateert dan ook enerzijds, dat "het culturele klimaat waarin wij thans leven bijna volstrekt atheïstisch of in ieder geval agnostisch is" (blz. 20). Maar anderzijds ziet hij ook de grote belangstelling voor 'gnostische geschriften' als die van het Thomas-Evangelie, gevonden bij Nag-Hammâdi. Het betreft hier uitingen van een destijds door de traditionele kerk verworpen traditie van een persoonlijke Christusbeleving. En hij vraagt zich af, of het niet mogelijk is dit esoterische christendom te verbinden met de hoofdstroom van de christelijke geloofstraditie. In een relatief uitvoerige bespreking van de esoterische Christuservaring passeren achtereenvolgens de gnostiek, Carl Gustav Jung, Teilhard de Chardin, Rudolf Steiner en de antroposofen de revue.

Teilhard wordt hier eenzijdig als mysticus vanuit een esoterische invalshoek neergezet. Dat hij daarnaast als paleontoloog en fysicus ook voor wetenschappelijk georiënteerden inspirerend was door zijn visie op evolutie en als filosoof door de extrapolatie hiervan naar de toekomst wordt niet vermeld. Juist door deze veelzijdigheid "zou het"- zoals Hensen zegt - "voor veel zoekende mensen in onze gesecculariseerde westerse wereld bijzonder waardevol zijn, als wij ons opnieuw bezonnen op wat ooit het 'visioen van Teilhard de Chardin' genoemd werd". (blz.62)¹

De verwantschap in denken tussen Jung en Teilhard kwam ook in ons tijdschrift *GAMMA* al vaak aan de orde. Hensen wijst ons erop, dat Rudolf Steiner, die natuurwetenschapper was en onder meer sterk beïnvloed werd door Goethe,

¹ Dr.P.Smolders *Het visioen Teilhard de Chardin* - Desclée de Brouwer, 1963 (het boek is bij de redactie verkrijgbaar).

streefde naar "een schouwend doordenken en beleven van alle wereldlijke fenomenen. Er is in dit opzicht bij hem verwantschap met het denken van Teilhard de Chardin, waarin ook gezocht werd naar een kosmische samenhang". (blz. 65)

Samenvattend kan de conclusie worden getrokken, dat Teilhard verbindend kan zijn voor een zeer grote groep mensen, die streven naar een moderne zingeving en verdieping van hun bestaan. Helaas moeten we alweer eenzijdigheid vaststellen, namelijk waar Hensen zegt: "Het vertrekpunt voor een herinterpretatie van de christelijke traditie en voor een vernieuwing van ons geloofsleven ligt m.i. niet in een geloofspraxis die inzet bij de mens en de humaniteit, maar in een gelovige beleving van Hem, die ons het menszijn heeft voorgeleefd en voorgeleden en die door zijn Geest met ons is tot het einde der tijden" (blz.12). Bij Teilhard ligt de ethiek niet buiten maar binnen deze beleving, omdat ze geheel is geïntegreerd in de inspanning die hij bij iedereen nodig vindt om de evolutie mede te helpen verwezenlijken. In dat opzicht benaderen mystiek en ethiek elkaar zoals bij Albert Schweitzer, die Hensen bespreekt in het rijtje mystici van Bernardus Clervaux, Meister Eckhart, Teresa von Avila en Henri Nouwen (blz. 87-101).

WILLEM B. DREES 'VAN NIETS TOT NU'
Een Wetenschappelijke Scheppingsvertelling
Ben Crul

Van het in 1996 uitgegeven boek *Van niets tot nu* van Willem B. Drees is in 1997 de tweede druk verschenen. Het zou me niet verbazen, als er intussen al een derde druk is uitgekomen. Het boek, dat bescheiden is van omvang, is namelijk zo vlot leesbaar en zo boeiend van inhoud, dat het terecht ruime belangstelling ondervindt. Daar komt bij dat het boek uitnodigt om meermalen te worden herlezen. Mijn ervaring bij dat herlezen was van tweërlei aard. Enerzijds werd daarbij mijn waardering voor de wetenschappelijke scheppingsvertelling van Willem B. Drees nog versterkt, anderzijds groeide de behoefte om over zijn 'verantwoordingen' en 'reflecties' enige vragen te stellen en opmerkingen te maken. Vandaar deze reactie.

Ik wil beginnen met het aanhalen van enige citaten uit het boek van Willem Drees. In zijn 'verantwoordingen' wordt, bij de bespreking van het thema *doelgerichtheid* (blz.27 e.v.) opgemerkt: "De evolutie gebeurt, zonder doel" en "De dingen gebeuren zoals ze gebeuren." Daarop aansluitend wordt de vraag gesteld: "Hoe kunnen we ons dat denken, dat *doelgerichtheid* is ontstaan in een doelloos proces?" Na een uiteenzetting over toeval en natuurlijke selectie, luidt het antwoord: "Doelgerichtheid in levende wezens ontstaat doordat er *geschiedenis* is." Op blz.35 zegt Willem Drees het als volgt: "De uitkomst van de evolutie is het gevolg van een lange geschiedenis, een verhaal van *vele opeenvolgende* stapjes, die ieder op zich te begrijpen zijn, maar die in hun verscheidenheid niet te overzien en niet voorspelbaar zijn." In zijn 'reflecties' schrijft Drees bij de bespreking van het thema *geloof* (op blz. 73): "God is voor mij de *dragende grond* van het bestaan. Een dergelijk godsbeeld haalt onze afhankelijkheid van de hele voorafgaande geschiedenis naar voren." (*Cursiveringen van mij*)

Mijn opmerkingen en vragen zou ik, mede aan de hand van de geciteerde teksten, eerst in een soort probleemstelling als volgt willen samenvatten. Als Willem Drees bedoelt, dat *het proces van gebeurtenissen* uit zichzelf geen doel heeft, ben ik dat met hem eens. Dat in de loop van dat proces pas bij levende wezens toch het verschijnsel *doelgerichtheid* is ontstaan en wel louter en alleen als gevolg van wat Willem Drees *de geschiedenis* noemt, is voor mij echter geen aannemelijke visie. De vraag blijft bestaan: "Waar komt die *doelgerichtheid* vandaan?" en "Waarom is die *doelgerichtheid* pas later ontstaan? Was die *doelgerichtheid* in het begin niet nodig?"

Naar mijn mening is *doelgerichtheid* al direct vanaf het begin onmisbaar geweest voor het toen begonnen proces van *evolutie* (een woord dat ik, zoals verderop blijkt, in een andere betekenis zou willen gebruiken als Willem Drees) en kan *geschiedenis*, zelfs met een langdurige werking van toeval en natuurlijke selectie,

uit zichzelf geen doelgerichtheid voortbrengen, omdat *geschiedenis zelf geen doel kan kennen*. Een mogelijke werking van God wordt in dit verband door Drees niet ter sprake gebracht. Wel spreekt hij in zijn 'reflecties' over zijn geloof in God als dragende grond van het bestaan en over de afhankelijkheid van de geschiedenis, die met die aanduiding naar voren wordt gehaald. Daaruit blijkt echter niet (duidelijk) of de naam God door Willem Drees in verband wordt gebracht met het verschijnsel doelgerichtheid in het bestaan. Evenmin wordt het duidelijk waaruit dat doel precies bestaat. We zijn daarmee terug bij het probleem:

Hoe kunnen we ons het ontstaan van doelgerichtheid in een op zich doelloos proces denken?

Er is voor het denken over dat proces een hypothese ontwikkeld, die in eerste instantie nogal ingewikkeld lijkt, maar die tot zulke verrassende denkbeelden leidt, dat we er niet omheen kunnen. Aan de hand van die hypothese, bekend onder de naam *procesdenken*, zou ik op het bovengestelde probleem nu dieper willen ingaan.

Voor een beter inzicht in het ontstaan van doelgerichtheid in een op zich doelloos proces is het verstandig eerst een analyse te maken van dat bestemmingsloze proces zelf. Vragen naar het waarom en hoe van dat proces komen daarbij mede aan de orde.

Willem Drees zet ons, wat het waarom van dat doelloze proces betreft, op het goede spoor met zijn uitspraak dat "de dingen gebeuren zoals ze gebeuren". Daarmee bedoelt hij dunkt me, dat we niet achter het waarom van het proces kunnen komen. Het is - anders gezegd - *wijsgerig ultiem*. Inderdaad, het waarom van het proces van gebeurtenissen blijft (vooralsnog) voor ons verborgen; het proces is er gewoon.

De vraag is nu *hoe* we ons dat proces, voor zover het doelloos is, kunnen denken. In de bedoelde hypothese wordt op die vraag ingegaan door erop te wijzen, dat de werkelijkheid werkzaam is en dat het daarom niet vreemd is om te veronderstellen, dat de stapjes, die volgens Willem Drees de geschiedenis vormen, elementen (entiteiten) zijn, die vanaf het allereerste begin (waarom pas later?) een vorm van activiteit aan de dag leggen. Met welke werkwoorden zouden we die activiteit kunnen aanduiden? Het procesdenken geeft daarvoor een mogelijke verklaring door uit te gaan van algemeen menselijke ervaringen en door die ervaringen - met weliswaar graduele verschillen - toe te passen op gebeurtenissen in het algemeen. Verondersteld wordt dat gebeurtenissen zich voltrekken doordat zij (met behulp van hun meer of minder ontwikkelde fysieke en mentale pool) de *feiten* van het verleden en de *mogelijkheden* van de toekomst *ervaren* en dan *kiezen* voor het tot feit *verwerklijken* van de gekozen mogelijkheid. De gebeurtenis voegt zich dan

bij de feiten als blijvend object voor het ervaren door weer andere gebeurtenissen.¹ Zo'n doelloos proces van gebeurtenissen kan bestemmingsloos met principiële *vrijheid* in allerlei richtingen ongebreideld voortgaan. Het levert nieuwheid op; er is dus sprake van *creativiteit* of - anders gezegd - er is creatieve voortgang naar nieuwheid. Het bestemmingsloze aspect van het proces van gebeurtenissen zou ik niet met de naam *evolutie* willen aanduiden. Het woord *evolutie* zou ik willen reserveren voor het proces van gebeurtenissen voor zover dat doelgerichtheid vertoont. (De eerder geciteerde uitspraak van Willem Drees: "De evolutie gebeurt, zonder doel", zou ik daarom niet willen overnemen.) De beschreven analyse geeft een originele visie op de diepste kenmerken van het op zichzelf doellose proces van gebeurtenissen, anders gezegd op de dieptestructuur van de werkelijkheid.

Met Willem Drees ben ik van mening, dat daarmee geenszins de volledige structuur van de werkelijkheid is beschreven. Die werkelijkheid vertoont immers ook doelgerichtheid. Dit brengt ons terug bij de vraag: "Is geschiedenis voor die doelgerichtheid een bevredigende verklaring? Naar mijn mening is dat niet het geval. Doelgerichtheid manifesteert zich weliswaar *in* de geschiedenis, maar dat beantwoordt niet de vraag: "Waar komt die doelgerichtheid vandaan en waarin bestaat dat doel? Voor een mogelijke beantwoording van deze vragen wil ik de volgende gedachten voorleggen.

In een van de geciteerde teksten stelt Willem Drees, dat geschiedenis een verhaal is van vele opeenvolgende stapjes. Deze uitspraak behoeft de aanvulling, dat er in de meeste gevallen niet alleen sprake is van *opeenvolgende* stapjes, maar ook van veel *parallele* stapjes. Dit betekent dat er bij de verwerkelijking van de ervaringsgebeurtenissen een of meermalen een keuze wordt gemaakt uit de diverse mogelijkheden, die in de actuele situatie voor de gebeurtenis openstaan. Niet alle mogelijkheden zijn gelijkwaardig. Dat hoeft geen groot probleem te zijn als er slechts een beperkt aantal mogelijkheden is.

De natuur kan ze domweg allemaal uitproberen en het aan het toeval of aan natuurlijke selectie overlaten, welke keuze succes oplevert. De beste selecteren zich vanzelf wel. Dat is ongetwijfeld *ook* vaak gebeurd. Maar is daarmee het verloop van de evolutie volledig en afdoende verklaard? Als er - zoals in de praktijk het geval is - zeer veel mogelijkheden zijn², is het voor het systeem van toeval en natuurlijke selectie fysiek ondoenlijk om in de weliswaar lange maar toch beperkte tijd van 15 à 20 miljard jaar *alles* uit te proberen.

¹ De ervaringsgebeurtenissen staan niet los van elkaar, maar ze hebben een onderlinge band, die in de diverse gemeenschappen van gebeurtenissen verschillend van karakter is. Zonder in dit artikel op die diverse gemeenschappen nader in te gaan, wil ik volstaan met eraan te herinneren, dat volgens het procesdenken ieder mens zo'n gemeenschap van ervaringsgebeurtenissen vormt.

² Ik heb in dit verband al eerder gewezen op de onbeperkte keuzemogelijkheden voor de getalswaarden van de natuurconstanten.

Daar komt bij, dat het effect van de diverse mogelijkheden zich meestal pas in de (verre) toekomst manifesteert. Dit betekent, dat er *inzicht* nodig is om het effect van de diverse mogelijkheden op een toekomstig en niet kenbaar doel te kunnen inschatten en *intelligentie* om dat inzicht te kunnen overbrengen. Die hoedanigheden heeft de geschiedenis in zichzelf niet en de mens evenmin! Dit leidt tot de veronderstelling, dat er direct vanaf het begin *binnen* de werkelijkheid, - dus niet in een soort bovennatuur! - een beginsel werkzaam is geweest, dat alle feiten als feiten kent en alle mogelijkheden als mogelijkheden doorgrondt. Dat beginsel moet transcendent zijn, in de zin van het niveau van de mens overstijgend, dus bovenmenselijk, en immanent in de zin, dat het met de wereld reëel communiceert. Dat laatste gebeurt door, zonder dwang, de meest doelgerichte mogelijkheden figuurlijk voor de gebeurtenissen uitnodigend op ooghoogte te zetten. In het procesdenken wordt dit Beginsel aangeduid als *God*. In tegenstelling tot de meeste traditionele godsbeelden wordt daarmee dus niet een *bovennatuurlijke* maar een *bovenmenselijke* God bedoeld. Het is deze God, die aan het bestemmingsloze proces van creativiteit de mogelijkheid biedt zich op te tillen tot het niveau van een doelgerichte evolutie. Ik wil hieraan nog twee opmerkingen toevoegen. Omdat er bij deze God niet sprake is van dwingen maar van uitnodigen en omdat de uitnodigingen - zulks afhankelijk van het belang van de keuze voor het alleen bij God bekende doel - meer of minder dringend zijn en de mens (meer algemeen gesproken, een gebeurtenis) de principiële *vrijheid* heeft om op de uitnodigingen al of niet in te gaan, dragen niet alle gebeurtenissen in de werkelijkheid een duidelijk stempel van Gods inspiratie. Het hoeft ons niet te verbazen, dat er ook veel mislukkingen en onvolkomenheden zijn (geweest). Het hoofdkenmerk van de evolutie - waarop ik straks nader terugkom - is echter gehandhaafd. Bij de voorgestelde hypothese is er geen sprake van God *of* toeval, natuurlijke selectie en natuurwetten, maar van God *èn* toeval, natuurlijke selectie en natuurwetten.

Geschiedenis als dragende grond van de werkelijkheid

Ik kom nu terug op het citaat, waarin Willem Drees (op blz.73) schrijft: "God is voor mij de dragende grond van het bestaan." Vooropstellend dat we de totaliteit van Gods wezen niet kunnen doorgronden, zou ik in de metafoor die Willem Drees voorstelt, toch een nuanceverschil willen aanbrengen. Ik vraag me namelijk af hoe Willem Drees, uitsluitend vanuit het begrip geschiedenis, over doelgerichtheid kan praten zonder daarbij God ter sprake te brengen en hoe hij daarna God kan aanduiden als dragende grond. Kan die aanduiding los worden gezien van de vraag, waar de doelgerichtheid van het bestaan vandaan komt? Ik zou liever de *geschiedenis* metaforisch willen aanduiden als de dragende grond van de werkelijkheid. Geschiedenis, in de zin van een bestemmingsloos proces van gebeurtenissen, vormt immers de diepestructuur, de bodem van de werkelijkheid. Op die bodem kan ongebreideld van alles groeien, waarbij toeval, natuurlijke selectie en natuurwetten mede een rol spelen. Pas doordat er voor die bodem een juiste voeding beschikbaar is - anders gezegd: als er aan de bodem een *doel* wordt

aangereikt - kan het bestemmingsloze proces structureel evolueren tot een hoger plan. Die voeding zou ik willen aanduiden met de naam God, die zijn eigen Wezen als die voeding aanreikt.

In de voorgaande beschouwingen werd primair gezocht naar de dieptestructuur van de werkelijkheid; een structuur die werd gevonden in het (bestemmingsloze) proces, waarvoor de term *creativiteit* werd ingevoerd. Uiteengezet werd, dat een analyse van die dieptestructuur tot het inzicht voert, dat er binnen die werkelijkheid een goddelijk beginsel werkzaam is, dat aan het proces van creativiteit een doel verleent en zo daaraan de mogelijkheid biedt om tot een doelgerichte creativiteit, of - met andere woorden - tot evolutie te komen. Nog niet behandeld zijn de vragen: Wat is dat doel, wat is voor het bereiken daarvan een vereiste en welke betekenis hebben evolutie en het proces van creativiteit in relatie tot dat doel?

Gods visioen van goedheid, waarheid en schoonheid

Ik zou deze vragen met de volgende hypothese willen beantwoorden: Algemeen menselijke ervaringen wijzen erop, dat de diepste waarde van ons bestaan en de basis voor waarachtig geluk verankerd liggen in een visioen van goedheid, waarheid en schoonheid. Dat visioen komt voort uit het beginsel, dat in het procesdenken met de naam God wordt aangeduid. Vanuit deze visie ligt het doel van het bestaan in het realiseren van Gods visioen van goedheid, waarheid en schoonheid. Omdat voor het realiseren van dat visioen, God en de wereld elkaar nodig hebben, moet de wereld Gods visioen bewust kunnen ervaren. Om aan deze voorwaarde te kunnen voldoen, was (is) *het verhogen van de intensiteit van het ervaren een vereiste*. Dat verklaart het hoofdkenmerk van de evolutie waarbij materie en geest gezamenlijk vanuit een rudimentair beginstadium zijn gegroeid tot het niveau van de mens. De gezamenlijke groei van materie en geest is daarmee het middel, waardoor het verhogen van de intensiteit van het ervaren mogelijk is geworden. Volledigheidshalve wil ik daar nog het volgende aan toevoegen. Eerder in dit artikel heb ik er op gewezen, dat in het procesdenken aan de gebeurtenissen niet alleen een fysieke, maar ook een geestelijke ervaringspool wordt toegekend. Met de uitdrukking geestelijke pool wordt bedoeld dat de gebeurtenissen niet alleen feitelijkheden kunnen ervaren, maar dat ze ook het vermogen hebben tot het ervaren van abstracties, waartoe op de eerste plaats mogelijkheden worden gerekend. Ik heb tot dusver opzettelijk gesproken over geest en niet over bewustzijn, omdat bij het verhogen van de intensiteit van het ervaren het *bewust* ervaren gezien wordt als een hogere vorm of gradatie van intensiteit, die vermoedelijk al vanaf het begin in potentie bestond, maar die zich pas bij levende wezens heeft ontwikkeld. Door dat (steeds meer) bewuste ervaren konden zich bij de bovenbedoelde abstracties ook ideeën, emoties en gevoelens voegen. Met deze visie is er sprake van één proces van doelgerichtheid, dat niet pas bij het leven begint, maar dat - zij het met drempeloverschrijdingen - continu doorloopt 'van niets tot nu'.

Alhoewel creativiteit als proces van gebeurtenissen in zichzelf doelloos is, heeft dat proces naar het schijnt wel een duidelijke functie, namelijk voedingsbodem te zijn voor de evolutie en daarmee indirect voor de realisering van Gods visioen. Opent deze visie misschien een weg tot een antwoord op de vraag naar het waarom van de het universum?

Ik heb vooral waardering voor het boek van Willem Drees omdat in zijn scheppingsvertelling redelijke (bedoeld als wetenschappelijke) verantwoordingen en religieuze reflecties samengaan. Ik hoop dat ook deze reactie aan dat samengaan van redelijkheid en religie een bijdrage zal leveren.

Via de redactie is dit stuk gezonden aan de heer Drees, die daar al vrij snel een reactie op gaf, welke door Ben Crul is beantwoord. Op zijn verzoek om deze briefwisseling in GAMMA te mogen publiceren, reageerde de heer Drees met de mededeling, dat hij wat meer tijd nodig had om zijn antwoord meer publicabel te maken. Uiteraard zien wij met belangstelling het verdere verloop van de discussie tegemoet.

Gerard Bodifée: "Natuurlijke ongehoorzaamheid - Apologie voor een ordeverstoring" - Pelckmans 1997

Henk Hogeboom van Buggenum

Als de schrijver stelt: "De evolutie van het leven berust op een voortdurende strijd waarbij gedragingen vol wreedheid op grote schaal ingezet worden" (blz. 14), dan is men als teilhardiaan geneigd deze apodictische kernzin van zijn betoog tot hier toe met klem tegen te spreken en te zeggen: "Nee, de evolutie van het leven berust op de toeneming van complexiteit-bewustzijn, waarin de strijd een functie is". Al eerder wordt men waarschijnlijk tot tegenspraak geprikkeld. De schrijver spreekt steeds over 'natuur', maar wat bedoelt hij daar nu eigenlijk mee? Was het niet beter geweest het begrip 'natuur' eerst te definiëren, alvorens als inleiding te stellen: "Ongehoorzaamheid is de aangewezen houding om een wettelijke orde te verwerpen, die in strijd is met de menselijke waardigheid, ook wanneer het gaat om de orde van de natuur"? (blz. 5).

Als men er - met Teilhard - vanuit gaat, dat de mens zelf deel uitmaakt van de 'natuur', dat de noösfeer een trap van dezelfde ladder is als de biosfeer, dan is de wettelijke orde een trap van dezelfde ladder als de natuurlijke orde en is het geen daad van natuurlijke *ongehoorzaamheid* - zoals Gerard Bodifée op blz. 15 schrijft - maar juist van natuurlijke *gehoorzaamheid* als men in plaats van het darwiniaanse recht van de sterkste de principes invoert van gelijkheid, waardigheid en rechtvaardigheid. Men wordt als lezer echter wel tot aandachtig lezen geprikkeld doordat het begrip 'natuur' door de schrijver steeds van andere epiteta wordt voorzien: wilde (blz. 14 r.11 v.o.), biologische (p.15 r. 11 v.b.), dierlijke (p.16 r.11 v.b.), een diepere levenswil (p.16 r. 13 v.o.).

Maar dan komt de ommezwaai: Op blz. 37 lezen we: "De mens is één met alles wat leeft" en "door morele waarden te laten primeren op biologische functionaliteit overstijgt de mens zijn dierlijke natuur en scheidt hij een volkomen bestaan". Aha, de schrijver gebruikte een stilistisch trucje om niet-teilhardianen aanvankelijk in hun zienswijze te bevestigen, denkt men dan. Nu zegt hij pas wat hij werkelijk meent: de dierlijke natuur en de menselijke zijn een twee-éénheid: Het denken is een functie van de natuur om het leven op een hoger niveau te brengen. En hij staat niet achter de uitspraken: "Darwin ontmaskerde de mens als dier - en nog altijd zet het ontluisteringsproces zich voort [...] de huidige wetenschap leert dat de mens als diersoort een gevaar betekent voor zijn planeet, schadelijker dan onze verwanten in het dierenrijk. [...] Naarmate de mens door het gebruik van de rede en de zintuigen markanter boven de dieren uit stijgt, geeft hij zichzelf een onaanzienlijker plaats binnen de kosmos" (blz.19/20).

Een *wettelijke* orde is in mijn visie ook een *natuurlijke* orde, omdat zij is tot stand gekomen op basis van een bewustzijnsniveau dat evolutionair door alle sferen is

gegroeid en nog groeit. Overweegt de opvatting, dat 'zwarten' niet onder het begrip 'mens' vallen, dan zal de wettelijke orde navenant zijn en 'zwarten' zullen als dieren worden gehouden onder de soortnaam 'slaaf'. Terecht zullen in die staten wetgevers het onthouden van steun - bijvoorbeeld door het niet betalen van belasting - beschouwen als een daad van burgerlijke ongehoorzaamheid net zoals Duitsland dat deed bij de activiteiten van leden van de RAF. Alleen de laatsten zullen bij weinigen van ons (nog) steun vinden, terwijl dit voor de eersten (inmiddels) geaccepteerd is. Toch waren de daden van de RAF-leden ook geboren uit het natuurlijke gevoel van solidariteit met groepen, waarvan men vond dat deze niet menswaardig konden leven. Langzaam groeit in de wereld het bewustzijn, dat wij aan veel mensen nog een stuk menswaardig bestaan onthouden, maar van een *natuurlijke ongehoorzaamheid* bijvoorbeeld tegenover de wetten van de vrije-markteconomie, het winst-, concurrentie- en groeidenken is nog weinig te merken.

Het boek van Gerard Bodifée roept in mij dit soort gedachten wakker. Het geeft te denken over de zaken die wij al te gemakkelijk accepteren. Draagt de techniek bij tot een menswaardiger bestaan voor iedereen? De vrije seksualiteit? De xeno-transplantatie? Het klonen van mensen? Moeten wij ons ertegen verzetten of kunnen wij haar aan ons dienstbaar maken?

"Wie zich in zijn denken en voelen verenigt met het streven van de mensheid, begrijpt dat wat zich voltrekt geen afbraak is, maar een schepping. [...] De menselijke soort is een product van de natuurlijke evolutie van het leven" (blz.38/39). Wij lijken op dezelfde denklijn te zitten.

Maar dan: "In de humaan georganiseerde samenleving nemen ethische normen de plaats in van afgewezen biologische wetten. De meedogenloze praktijken van de natuur, die blind zijn voor het leed dat ze teweegbrengen, worden vervangen door een houding die zich rekenschap geeft van wat zich afspeelt in de subjectieve werkelijkheid van individuen. Waar iemand lijdt of waar nood heerst, wordt hulp geboden, ook al schendt men daarmee een aloude natuurlijke orde. De oude wetten van de jungle doen zich nog altijd duchtig gelden, want geen maatschappij is vrij van egoïsme, machtswellust, bezitsdrang, agressiviteit en andere instincten die in de natuur hun nut bewezen hebben." (blz. 98)

Nu past ons een kritische noot. Immers, de natuur wordt hier opnieuw ten tonele gevoerd als het blinde, het onbewuste, waarvoor het dier met zijn wreedheid model staat. De gedragswetenschap leert ons echter, dat er bij dieren ook veel zorg en tederheid voorkomen, die gericht zijn op het in stand houden van de eigen soort. Net zoals deze zorgzaamheid vanuit een ingeboren levenswil kan worden verklaard, is dat het geval met de wreedheid. Bij oorlogen en dergelijke stellen we het *beestachtig* gedrag bij mensen aan de kaak. Maar de menselijke wreedheid is veel perverser dan die van het dier, wellicht juist door het feit dat er *meer* bewustzijn achter zit - denk alleen maar aan de erbij gebruikte hulpmiddelen,

uitvindingen als martelmachines bijvoorbeeld. Bovendien is die wreedheid - wat bij dieren zeldzaam is - ook vaak gericht tegen de eigen soort.

De interpretatie door Bodifée - hier en in zijn boek *In Beginsel* (1993) - "van wat goed en kwaad is, geplaatst in het licht van de voortschrijdende evolutie van de wereld" (blz.110) krijgt daardoor een wat inconsistent karakter. Hij blijkt daar zelf gaandeweg het schrijven ook mee geworsteld te hebben, want ... eindelijk, op blz. 110, komt hij met een definitie van 'natuur'. Hij schrijft letterlijk: "Indien we onder 'natuur' het geheel van biologische bestaanswijzen van de levende wezens verstaan - de groene natuur met haar planten en dieren - samen met heel de inerte materiële wereld waarin het leven ligt ingebed, dan kan men ethiek opvatten als de poging los te komen van deze natuur en haar wetmatigheden. Naar ethische begrippen is de biologische natuur een onvolwaardige bestaanstoestand, die niet beantwoordt aan de menselijke aspiraties. Te leven volgens biologische beginselen, wat voor dieren een evidentie is, is voor mensen een kwaad."

Het is onzes inziens niet goed om met Bodifée de ethiek los te koppelen van de aldus gedefinieerde 'biologische natuur' - waarin hij zo te lezen voor de mens in zijn biologische bestaanswijze (anders dan voor plant en dier) geen plaats schijnt te willen reserveren. Beter is het om met Teilhard het handelen telkens opnieuw op grond van *het leven in evolutie* ethisch te beoordelen, dus vanaf een volgende sport op de trap van complexiteit-bewustzijn. Dan heeft de mens hart voor het varken en het varken een hart voor de mens. Of: dan is techniek niet onnatuurlijk, behalve als zij zich tegen het leven van de mens en/of de mensheid in evolutie richt. Dan is angst voor de wetenschap niet nodig en moeten we pas ingrijpen als deze het leven beperkt. Dan kan men alles rondom seksualiteit positief waarderen als dit gebaseerd is op liefde, d.w.z. als het de ander in zijn ontplooiing tot mens bevordert. Dat is de natuurlijke orde. Het is zaak daaraan te gehoorzamen. Wij kunnen dus het boek *Natuurlijke ongehoorzaamheid - Apologie voor een ordeverstoring* van harte aanbevelen, niet vanwege de titel, maar omdat het aanzet tot nadenken over *leven in evolutie*.

Wat we anderen willen leren, moeten we zelf worden

Jan Snauwaert

De titel van dit artikel is een hoofding uit het uitstekende en belangrijke boek *Op weg naar zelfrespect en zelfvertrouwen*, ondergetiteld *De effectieve methode voor persoonlijk succes*, van Nathaniel Branden, Amerikaans psycholoog en pionier op het gebied van zelfwaardering. Ik las het boek in maart 1997 en hoewel ik onmiddellijk het belang inzag om hier in de context van *GAMMA* publieke richtbaarheid aan te geven, aarzelde ik in deze lange tijd omwille van de reden die weergegeven wordt in de geciteerde hoofding. Het heeft inderdaad weinig zin, het zou zelfs schadelijk zijn, om over een dermate belangrijk onderwerp als zelfwaardering te spreken, zonder al een zeker persoonlijk succes op dit vlak behaald te hebben. Het zou zoiets zijn als het aanraden van een methode om lichaamsgewicht te beheersen die men zou aanpraten als effectief zonder er zelf al de resultaten van ervaren of op zijn minst bij anderen vastgesteld te hebben. In tegenstelling tot lichaamsgewicht bestaat er voor zelfwaardering geen eenvoudige manier om het niveau ervan te meten. Dat ik mezelf het recht toe ken er nu toch reeds over te schrijven, is dan ook volledig gebaseerd op eigen oordelingsvermogen en eigen vertrouwen hierin (met andere woorden, we komen inderdaad uit op de eigen zelfwaardering!). In hoeverre dit verantwoord is, laat ik graag beoordelen door mijn lezers.

In hetgeen volgt wil ik zowel een beknopte boekbespreking als een stukje eigen getuigenis brengen. Vanwege plaatslimitatie zal ik het verband tussen zelfwaardering en personalisme, dit laatste zoals gezien door Teilhard, voor een eventueel toekomstig stukje voorbehouden.

Nathaniel Branden behandelt zijn onderwerp op professionele wijze, dit wil zeggen hij beperkt zich tot het domein van zijn vakgebied, de psychologie. Maar binnen de contouren van deze begrenzing behandelt hij het wel erg grondig, volledig en op baanbrekende manier. *Op weg naar zelfrespect en zelfvertrouwen* is driedelig opgebouwd, waarbij respectievelijk de basisprincipes, de interne bronnen en de externe invloeden van zelfwaardering aan bod komen. Laten we deze delen nu in vogelvlucht overlopen.

Reeds in zijn inleiding geeft hij treffend aan *waarom* zelfwaardering eigenlijk niets minder is dan het belangrijkste (en tegelijkertijd het meest verwaarloosde!) item dat er psychologisch gesproken te onderscheiden valt: "De turbulente tijd waarin wij leven, vraagt om sterke persoonlijkheden met een duidelijke identiteit, competentie en een gevoel van eigenwaarde" (p. 6). Er zit dus een tijdsgebonden aspect aan het belang van zelfwaardering, maar dit wil nog niet zeggen dat het van voorbijgaande aard is, integendeel. Sta me een ietwat langer citaat toe om het voorgaande kracht bij te zetten:

"Afgezien van die verstoringen die zuiver biologisch zijn, kan ik geen enkel psychologisch probleem verzinnen - van angst en depressie tot slechte prestaties op school of werk, tot angst voor intimiteit, geluk of succes, tot alcohol- of drugmisbruik, tot het mishandelen van partners, tot het molesteren van kinderen, tot afhankelijkheid en seksuele stoornissen, tot passiviteit en chronische doelloosheid, tot zelfmoord en geweldsmisdrijven - dat niet, althans gedeeltelijk, terugrijpt op het probleem van een gebrekkige zelfwaardering" (p. 9). Eerlijk gezegd, ik had er nooit bij stilgestaan dat de impact van zelfwaardering zó alomvattend kon zijn. Voor mij was dit gegeven, nadat ik me ervan vergewist had dat de auteur zich niet aan een dwaling overgaf, dan ook niets minder dan een ontdekking. Op naar mijn aanvoelen briljante wijze weet Nathaniel in het eerste deel van zijn boek dit hoofdthema uit te werken, waarbij met vele belangwekkende, uit het reële leven gegrepen voorbeelden wordt aangetoond hoe mensen vroeg of laat het slachtoffer kunnen worden van een (te) lage zelfwaardering, alsook hoe we dikwijls - deels bewust, deels onbewust - strategieën uitwerken om toch maar niet 'de held in onszelf' wakker te hoeven te maken. Want dat het ontwikkelen en behouden van een hoge zelfwaardering moed vraagt, moge nu al duidelijk zijn.

Kunnen we ons een beter, nauwkeuriger beeld vormen van *wat* zelfwaardering dan eigenlijk is ? Tot dusver heb ik namelijk impliciet verondersteld dat de lezer hiervan een voldoende adequaat intuïtief begrip heeft. Om echter dieper en met meer vrucht hierover verder te kunnen reflecteren, is het aangewezen een definitie te geven van wat men onder zelfwaardering begrijpt. Op p. 36 lezen we: "*Zelfwaardering is de neiging om jezelf te ervaren als iemand die competent genoeg is om de uitdagingen van het leven het hoofd te bieden en die het waard is gelukkig te zijn.*"

Deze zin bevat geen moeilijke woorden, maar vergt een toch wat langere meditatie om zijn ware betekenis prijs te geven. Waarom koos de auteur hier voor het woord 'neiging' in plaats van 'overtuiging'? Zijn definitie van zelfwaardering wil zo dicht mogelijk de ware aard van zelfwaardering weerspiegelen. Zoals elke psychologische toestand is zelfwaardering dynamisch van aard, en dus aan schommelingen onderhevig. Spreken van een overtuiging met betrekking tot zelfwaardering zou dan ook willen zeggen dat de gelukkige bezitter van die overtuiging over een constante hoge zelfwaardering zou beschikken, wat moet gerekend worden tot de hoge uitzonderingen (zo het al bestaat) en dus weinig bruikbaar zou zijn ten behoeve van een universeel geldende definitie.

Voorts is er het woord 'competent'. Wat is hier van betekenis? Om het scherp te stellen: moet men een bepaald intelligentiequotiënt en een bepaald niveau van kunnen hebben om aan dit criterium te voldoen? Nog scherper: kan een verstandelijk gehandicapt persoon competent zijn en tot een hoge zelfwaardering komen? Kijkend naar het andere uiteinde van het bewustzijnsspectrum kan dezelfde vraag gesteld worden met betrekking tot hoogbegaafde personen. Die vragen worden

niet expliciet gesteld (en dus ook niet beantwoord) in Nathaniel Brandens boek, wat ik zelf als een mankement heb ervaren. Laat ik dus proberen op basis van Nathaniel Brandens explicitering zelf tot een antwoord hierop te komen. Een van de meest relevante opmerkingen in verband met de onderhavige betekenis van competentie, lezen we op p. 42 : "Persoonlijke competentie betreft vertrouwen in de manier waarop wij kennis en vaardigheden konden verwerven en succes konden hebben. Het betreft vertrouwen in ons denkvermogen, in ons bewustzijn en hoe we dat willen gebruiken. Nogmaals, *vertrouwen in onze processen* - en als gevolg ervan *een neiging voor onze inspanningen succes te verwachten*."

Hier wordt volgens mij duidelijk hoe fundamenteel Nathaniels concept van competentie is. Het is niet volledig bepaald door onze specifieke vaardigheden op bepaalde domeinen, maar is er toch ook niet volledig onafhankelijk van. Het zou inderdaad onwerkelijk, onwaar zijn te denken dat ons vertrouwen in onze mentale processen en mogelijkheden los zou staan van successen en prestaties in het verleden. Het zou evenwel minstens even fout zijn te denken dat het erdoor volledig gedetermineerd wordt. Vertrouwen in onze competentie betekent juist dat we de overtuiging (of nog exacter: *neiging tot overtuiging*) hebben "dat we kunnen denken, oordelen, weten - en onze fouten kunnen verbeteren" (p. 42). Om nog een stap verder te gaan: de factor 'neigen tot vertrouwen in onze competentie' verleent niet alleen een dynamisch karakter aan zelfwaardering, in de zin dat het aan schommelingen in de tijd onderhevig is, maar bovendien een *evolutief* karakter. Ik verklaar me nader.

Successen en prestaties beïnvloeden positief de persoonlijke zelfwaardering. Anderzijds worden prestaties en successen krachtig in de hand gewerkt door een hoog zelfrespect en een sterk zelfvertrouwen. Het is die positieve wisselwerking tussen zelfwaardering en de vruchten ervan die een evolutief proces kan opstarten en onderhouden. Dit perspectief is krachtig hoopgevend omdat het doet inzien dat zelfwaardering niet louter genetisch bepaald wordt (iets zoals een specifiek talent, bijvoorbeeld de begaafdheid om pianist te worden), maar integendeel kan groeien wanneer er *bewust* aan gewerkt wordt. Bovendien wordt het duidelijk waarom zelfwaardering nooit een definitieve verworvenheid is en een grote inzet en alertheid vereist van diegene die als persoon wil groeien. Elk op hun eigen bewustzijnsniveau kunnen zowel de verstandelijk gehandicapte, de normaal begaafde zowel als de hoogbegaafde persoon werken aan hun neiging zichzelf als competent te ervaren, waarmee we een grote stap vooruit gegaan zijn in de erkenning dat het onderhavige gehanteerde begrip van competentie inderdaad een claim op universaliteitswaarde kan inlossen. Iedereen wil gelukkig zijn. Weinigen echter leggen een helder verband tussen die rechtmatige verzuchting en zelfwaardering. Juist het gebrek aan het leggen van dit verband is wellicht een van de hoofdoorzaken waarom in onze huidige tijd zo weinig relaties slagen of slechts tijdelijk succesvol en gelukkig lijken. Geluk is iets wat we anderen vooral gedurende bepaalde periodes van het jaar toewensen maar dat we jammer genoeg

anderen niet cadeau kunnen doen. Het is een opgave waarvoor iedereen zich geplaatst ziet. Welnu, de beste garantie om gelukkig te worden, dit wil zeggen succesvol te zijn in de relatie met zichzelf en met anderen, is het ontwikkelen van een gezond niveau van zelfwaardering, beweert Nathaniel Branden. Vandaar dat hij het neigen naar het zichzelf waard vinden gelukkig te zijn als tweede pool aan zijn definitie van zelfwaardering toevoegt. Het is als het ware het emotionele equivalent van de meer 'technisch' gerichte competentie: "Net zoals persoonlijke competentie betekent dat men succes als natuurlijk ervaart, zo betekent zelfrespect dat men vriendschap, liefde en geluk als natuurlijk ervaart, als gevolg van wie we zijn en wat we doen" (p. 45). Zoals het geval is met zelfvertrouwen (competentie), put zelfrespect haar kracht niet uit een vergelijking met anderen. Dit heeft trouwens weinig zin, want het zou kunnen zijn dat de anderen met wie we ons vergelijken het niet zo goed doen op vlak van competentie en op vlak van zelfrespect. Het is een kracht die haar bron vooral in onszelf vindt, in hoe we (meestal) onszelf beoordelen en waardevol vinden. Waarom zelfrespect zo belangrijk is in relaties, valt niet moeilijk in te zien. Hoe kunnen we inderdaad anderen respecteren en van anderen houden indien we onszelf niet (voldoende) respecteren en liefhebben? Hoe kunnen we aan anderen op een waardevolle manier geven als we zelf oordelen dat we niets waardevols te geven hebben?

In de rest van het eerste deel onderzoekt Nathaniel Branden het ware "gezicht van zelfwaardering" (hfst. 3), dit in contrast met de "illusie van zelfwaardering" (hfst. 4). In het daarop volgende deel komen de pijlers van zelfwaardering, waarop we zelf kunnen ingrijpen, uitgebreid aan bod: bewust leven, zelfacceptatie, zelfverantwoordelijkheid, assertiviteit, doelgericht leven en persoonlijke integriteit. Het is onbegonnen werk om hier zelfs maar een glimp aan bod te laten komen van de veelheid en rijkheid aan materie die daarin behandeld wordt. Ik beperk me er dan ook noodgedwongen toe dit als lectuur aan te bevelen. Hetzelfde kan gezegd worden van deel drie, dat respectievelijk de volgende onderwerpen uitwerkt: het voeden van de zelfwaardering van het kind, zelfwaardering op school, zelfwaardering en werk, zelfwaardering en psychotherapie, zelfwaardering en cultuur, de zevende pijler van zelfwaardering. Voor de lezer die niet kan wachten tot wanneer hij zelf het boek onder ogen heeft, kan ik wel verklappen dat de zevende pijler van zelfwaardering voor Nathaniel Branden niets anders is dan de liefde. Persoonlijk vond ik het wat jammer dat deze zevende pijler de minst uitgediepte is in de bespreking van de auteur: in tegenstelling tot wat voorafgaat, wordt de liefde wat oppervlakkig behandeld. Waarschijnlijk, zo vermoed ik, is dit hieraan te wijten dat we met dit onderwerp heel dicht zitten bij de limieten van het vakgebied van de psychologie: voorbij het oppervlakkige over de liefde spreken zonder God te vermelden valt niet mee.

Het boek sluit dan af met twee appendices, een beknopte bibliografie en een dankbetuiging. Appendix A verwoordt kritiek op andere definities van zelf-

waardering, terwijl appendix B een een zelftrainingsprogramma in zelfwaardering aanbiedt.

Ongetwijfeld zal de lezer al begrepen hebben dat dit boek studiestof, maar vooral 'doe'-stof bevat. Ontegenzeggelijk is de erin behandelde stof alleen al vanuit studie-oogpunt meer dan de moeite waard. Gezien de alomvattende rol die zelfwaardering in het persoonlijke en *meer en meer* ook in het sociale en internationale leven speelt, kan dit ook niet anders. Maar het zou een ongelofelijke verkwisting zijn het hierbij te laten. De meeste mensen hebben immers, zonder het zelf altijd goed te beseffen, af te rekenen met een te lage zelfwaardering en dus met een pijnlijk falen in één of meerdere vitale facetten van hun leven. Er bestaat tegenwoordig een steeds toenemende literatuur over zelfrealisatie en het behalen van zakelijke en relationele successen. De meeste gaan echter voorbij aan de primordiale rol die zelfwaardering in *alle* vormen van succes speelt.

Ik geef hier twee van de meest bekende voorbeelden aan. In zijn boek *Je ongekende vermogens* spreekt nlp²-goeroe Anthony Robbins, die nochtans naar eigen getuigenis een (bijna) volmaakt zakelijk en persoonlijk succes heeft gerealiseerd, met zo goed als geen woord over zelfwaardering, terwijl het hier toch een boek over ongelimiteerd (!) succes betreft. Nathaniels baanbrekende studie, ondersteund door zijn jarenlange ervaring op persoonlijk en professioneel vlak, maakt het evenwel duidelijk: succes opbouwen zonder hoge zelfwaardering is zoals een huis bouwen op los zand. Een tweede voorbeeld is de bestseller *Emotionele intelligentie* van Daniel Goleman. Met deze auteur gaan we een eind meer de weg op van Nathaniel Brandens aanpak. Een hoge zelfwaardering *uit* zich immers onder meer in een gezonde emotionele intelligentie. Maar ... zelfwaardering is de motor zonder dewelke emotionele intelligentie tenslotte niet kan functioneren. Zelfrealisatie zonder zelfwaardering werkt uiteindelijk destructief.

Laat ik dan eindigen met een stukje persoonlijke getuigenis. In ieder mensenleven zijn er gebeurtenissen die men met voldoende afstandsname in de tijd kan aanwijzen als van de meest diepgaande betekenis. Eén ervan situeert zich voor mij nu zo'n vijftien jaar terug toen ik het oeuvre van Pierre Teilhard de Chardin ontdekte. Deze denker bracht mij een visie bij, die mijn leven niet spectaculair, maar wel diepgaand wijzigde en bezielde. Ik bekeek niets meer met dezelfde blik, ik werd ondernemender, kreeg meer zelfvertrouwen en wou mijn 'ontdekking' meedelen aan medemensen. Dit is gelukkig nu nog steeds zo.

² Nlp: neuro-linguïstisch programmeren; het betreft een denktechniek en psychotherapie waarbij quasi-ogenblikkelijke, positieve stemmingswisselingen worden beoogd. Bij Anthony Robbins wordt nlp vooral aan het werk gezet om succes en topprestaties te verwezenlijken.

De visie van Teilhard heeft het vermogen in zich mensenlevens te transformeren en heeft dus in zich de kiem om de realisatie van zichzelf (dat wil zeggen: van die visie) krachtig te stimuleren.

Een tweede gebeurtenis van een in belang vergelijkbare impact situeer ik dan in het lezen en in de praktijk brengen van het onderhavig besproken werk van Nathaniel Branden. Zoals ik sedert de lectuur van dit (figuurlijk) grote werk herhaaldelijk ervaren heb, is zelfwaardering inderdaad de sleutel tot al het professionele en persoonlijke succes. Een hoge zelfwaardering werkt *niet* magisch, maar dit is slechts een teken te meer van zijn waardevolheid. Het is geen garantie dat men nooit meer bang zal zijn en dat men nooit meer zal falen. Maar geen enkele angst of geen enkel falen is groot genoeg om iemand met een hoge zelfwaardering te verlammen en te fnuiken in de persoonlijke vermogens en de capaciteit om gelukkig te zijn.

Ik zou mijn getuigenis van het persoonlijke vlak kunnen uitbreiden naar het nationale vlak en iets zeggen over mijn vader- (of moeder)land, België. Wat ik hier in heel algemene termen zal zeggen over mijn eigen land is zonder twijfel in meer of mindere mate op andere naties van toepassing. Welnu, enige tijd geleden las ik in een magazine de volgende uitspraak van een Belgisch politicus: "België is een natie zonder zelfrespect". De emoties van het moment verklaren waarschijnlijk het hyperbolische van die uitspraak. Maar het legt wel de vinger op de zere plek, denk ik. Er loopt momenteel heel wat spaak in België. Om het in algemene, maar wel rake termen te zeggen: de hoge werkloosheid, de steeds toenemende sociale lasten, de toenemende agressie in de sociale omgangsvormen, de vervlakking van de maatschappij, het algemeen heersende scepticisme tegenover alles en nog wat ... Alle, zonder uitzondering, zijn ze op zijn minst partieel symptomen van een gebrekkige zelfwaardering, ditmaal op een collectief, nationaal vlak. Zolang dit fundamenteel probleem niet onderkend en vervolgens aangepakt wordt, kunnen er hooguit halve maatregelen ten goede genomen worden. Denken dat een nieuwe, hiervan bewust geworden generatie politici deze kwestie ten goede zou kunnen doen keren, lijkt me naïef. Om van België een natie met een gezonde zelfwaardering te maken, zal er vanuit verschillende hoeken tegelijkertijd moeten gewerkt worden: vanuit het onderwijs, vanuit de bedrijfswereld, vanuit religieuze hoek, vanuit politieke hoek. Wie hiertoe de aanzet zal geven, weet ik niet. Wel weet ik dat het onder het motto zal moeten gebeuren: wat we anderen willen leren, moeten we zelf worden.

POSTMODERNISME en HOLISME

*Rieuwert Kok*¹

Fundamentele kritiek op moderniteit of modernisme (dat wil zeggen de huidige maatschappelijke ontwikkelingen) uitend tijdens het laatste kwart van de 20e eeuw twee brede wijsgerige en sociaal-culturele stromingen, te weten het holisme en het postmodernisme.

Holisme

Het holisme gaat bij zijn kritiek op het modernisme uit van de in iedere samenleving aanwezige fundamentele spanning tussen deel en geheel. Moet het accent liggen op het deel (het afzonderlijke, specifieke, het fragment, specialisering, arbeidsdeling) of op het geheel (het gemeenschappelijke, generalistische, collectieve, op 'wat de zaak bij elkaar houdt', op 'Das Wahre ist das Ganze')?

Tegen die achtergrond zijn hoofdpunten van kritiek van het holisme op het modernisme:

- De modernistische slinger is te ver doorgesloten naar het deel (trefwoorden: analytisch, reductionistisch, dualistisch). De werkelijkheid wordt te veel opgedeeld in begrijpelijke en overzichtelijke kleine eenheden: reductie van de werkelijkheid tot haar kleinste onderdelen.
- Modernistische denkmodellen worden door (te) veel onderscheidingen gekenmerkt en daarmee tenslotte zelfs tot scheidingen. De werkelijkheid wordt 'stuk' geanalyseerd.
- Modernistische denkmodellen brengen steeds hiërarchieën aan (hiërarchiedenken) Wetenschap, kennis, rede, cultuur staan in de moderniteit hoger aangeschreven dan religie, spiritualiteit, gevoel, natuur.
- Moderniteit vervangt het vroegere organische wereldbeeld door een mechanistisch wereldbeeld. God als 'de grote klokkenmaker'. Denk ook aan medische diagnose en therapie met als centraal beeld 'l'homme machine'.

Het holisme stelt daartegenover drie centrale kenmerken: verbondenheid, dynamiek en zingeving.

Verbondenheid

Geen gefragmenteerde werkelijkheid, maar diepgaande verbondenheid. De dingen zijn niet eerst en gaan daarna verbindingen aan, maar zij zijn pas wat zij zijn dóór die verbindingen; ik leef en besta pas in en door mijn relaties. Primair is 'verbondenheid', daarvan afgeleid is 'het afzonderlijke'. Het bij verbondenheid behorende beeld is het netwerk: alle afzonderlijke elementen zijn als knooppunten in een net met elkaar verbonden. Een netwerk kent geen boven of onder, geen centrum of periferie (vergelijk het begrip 'rizoom').

Dynamiek

De dingen zijn niet eerst, maar worden veeleer; de werkelijkheid heeft een proceskarakter: de werkelijkheid is aan voortdurende verandering onderhevig. *Panta rhei, oudèn menei*. Ook het moderne denken kent dynamiek en proces, maar in het holisme staan deze begrippen veel meer centraal. Het modernisme denkt primair in structuren; het holistisch paradigma in processen, stromingspatronen en energievelden.

Zingeving

Spiritualiteit (religiositeit: religio = verbondenheid) verwijst naar een immanent proces van directe, onbemiddelde verbondenheidservaring met 'de grond van alle zijn'. Holisme draagt het stempel van natuurwetenschappen, met name van de quantumfysica. (Zie ook John D. Barrow: *De Theorie van Alles, de Grote Geünificeerde Theorie*)

Postmodernisme

Het postmodernisme gaat bij zijn kritiek op het modernisme uit van moderniteit als een gedachtegoed, waarin de universele waarden van de Verlichting centraal staan: vooruitgang, rationaliteit, een geconstrueerde en ordelijke maatschappij met een sturend centrum.

Tegen die achtergrond zijn hoofdpunten van kritiek van het postmodernisme op het modernisme:

- Een samenhangende toekomstvisie is onmogelijk. Dat is een vorm van hybris, van hoogmoed, en vooral ook een bedreiging van de menselijke vrijheid.
- Wij bevinden ons in een tijdperk waarin geen plaats meer is voor 'grote verhalen', koene toekomstvisies. Tot de grote verhalen behoren alle -ismen: liberalisme, socialisme, communisme, feminisme, ecologisme, holisme. Alomvattende visies leiden onvermijdelijk tot modellen van centraal bestuurde rationele maatschappijen.
- Begrippen als 'samenleving', 'maatschappij' geven uitdrukking aan een verwerpelijke vorm van totaaldenken, waarvoor in de postmoderne tijd geen plaats meer is.

Daartegenover stelt het postmodernisme als kernbegrip 'deconstructivisme' en verder: pluralisme, diversiteit, 'laat honderd bloemen bloeien', eerder het unieke dan het algemene.

MODERN(ISME) en POSTMODERN(ISME)

Hierna volgen enkele trefwoordsgewijs aangeduide verschuivingen van modern(isme) naar postmodern(isme) in theorie en praktijk rond de millenniumwende 2000 in contrasterende begrippenparen en -attitudes. De contrasterende begrippenparen moeten niet opgevat worden als dichotomieën: de polair tegenge-

stelde begrippen worden pas zinvol in relatie tot elkaar (continuümgedachte). Eén van de basisvisies van het postmodernisme is juist een èn-èn-benadering (niet een of-of-benadering). Dat houdt mede in, dat men eigen denkwijzen niet moet verabsoluteren.

De term postmodernisme (ofwel postmoderniteit) heeft geen eenduidige betekenis. Postmodernisme is een *reactie* op het triomfalisme van het modernisme: geen vooruitgang, maar voortgang. Het is echter ook een *correctie* op het vooruitgangsgeloof: geen vooruitgang, maar (slechts) voortgang. Het begrip postmodernisme fungeert als zoeklichtbundel over het veld van beschouwde onderwerpen. Kernonderwerp van het postmodernisme is het fenomeen *complexiteit*.

Op de bladzijde hiernaast ziet u de beide stromingen modernisme en postmodernisme in een tweekolommenoverzicht met elkaar vergeleken.

Postmodernisme schept gevoeligheid voor verschillen en versterkt ons vermogen het onmeetbare te verdragen. Systemen hebben zich ten opzichte van elkaar verzelfstandigd; verbinding in een alomvattend (holistisch) systeem is voortaan uitgesloten.

Postmodernisme begint daar waar het geheel ophoudt. Gevaar van opheffing van het geheel: vrijbrief voor het stichten van verwarring. Gevaar van de negatieve spiraal: ironie ⇒ skepsis ⇒ cynisme ⇒ onverschilligheid.

Postmodernisme: bewust ondergane en aanvaarde onoverzichtelijkheid.

Postmodernisme: principieel pluralisme.

Postmodernisme: bewustwording van de ernst van de hogere ironie en van de ironie van de hogere ernst.

Postmodernisme: gebod tot differentiatie.

Postmoderne theorievorming rond de millenniumwende 2000 is meer 'problemen onder ogen zien' dan 'problemen oplossen'. Het zijn niet de uitroepstekens, maar de vraagtekens die door je hoofd blijven dwalen. Vergelijk de uitspraak: We hebben goed gezocht wanneer we een nieuwe, dieper gravende vraag gevonden hebben. Er ontstaat een betekenisarchipel, er vormen zich wandelende eilanden van betekenissen.

MODERN(ISME)	POSTMODERN(ISME)
- Alles hangt met alles samen	Verzelfstandiging van systemen
- Analytische benadering	Systeembenadering
- Bepaaldheid	Onbepaaldheid
- Collectivisering	Individualisering (+spiritualisering)
- Concentratie	Deconcentratie
- Confrontatie	Consensus
- Constructie	Deconstructie
- Contemplatie	Participatie
- Contextloze structuren	Contextafhankelijke condities
- Convergentie	Divergentie
- 'Crisp logic'	'Fuzzy logic'
- Deductie	Inductie
- Directieve planning	Indicatieve en communicatieve planning
- Evenwicht	Ver uit evenwicht
- Evidenties	Paradoxen
- Functiescheiding	Functiemenging
- Grootschaligheid	Klein- en grootschaligheid
- Grootscheepse visies: 'grands récits'	Kleine geschiedenissen, verhalen
- Hiërarchie en autoriteit	Autonomie en zelforganisatie
- Holisme	Incrementalisme
- Homo sapiens	Homo ludens
- Kwantiteit	Kwaliteit
- Nauwkeurigheid, bepaaldheid	Onnauwkeurigheid, onbepaaldheid
- Of - of	En - en
- Oorzaak en gevolg	Voorteken en vervolg
- Orde	Chaos (zelfordening)
- Overheid: voorwaarden stellen	Overheid: voorwaarden scheppen
- Problemen oplossen	Problemen onderkennen
- Statica en lineariteit	Dynamica en non-lineariteit
- Structuurbenadering	Actorbenadering
- Top-down	Bottom-up
- Uniformering en standaardisatie	Differentiatie en specialisatie
- Uniformiteit	Verscheidenheid
- Universalisme	Localisme/regionalisme
- Verticaal	Horizontaal
- Vooruitgang	Voortgang
- Zekerheid	Onzekerheid

Holisme en postmodernisme vergeleken

Beide stromingen verwerpen het modernistische ideaal van een rationeel geplande werkelijkheid, van een 'gemaakte' en centraal bestuurde maatschappelijke orde, gebaseerd op ingebouwde vooruitgang. Beide stromingen verwerpen het 'lineaire' denken van het modernisme en zijn gecharmeerd van de theorie der niet-lineaire complexe dynamische systemen, in de wandeling 'chaostheorie' genaamd. 'Chaos is mooi en spannend' (Stavenga) Wel zijn er accentverschillen tussen holisten en postmodernisten inzake de chaostheorie.

Postmodernisten:

Chaostheorie impliceert dat wij niet moeten streven naar een geplande maatschappij, omdat onze maatschappij inherent chaotisch is. Dat is ook goed, want chaotische situaties geven de beste kansen aan vrijheid en ontplooiing van het individu.

Holisten:

Uit chaos zal een of andere vorm van nieuwe orde ontstaan (Zie Prigogyne: Orde uit chaos). De nieuwe orde komt voort uit een spontaan en organisch ontwikkelingsproces vanbinnenuit, niet door geconstrueerde planning vanboven- of vanbuitenaf. Groot vertrouwen in zichzelf organiserende systemen. Verschillen tussen postmodernisme en holisme betreffen vooral de spanningsrelatie tussen deel en geheel. Wordt de moderne wereld gekenmerkt door een opgedeelde werkelijkheid of door een zekere eenheid?

Kritiek op het holisme

Holisme is een verzamelnaam voor denkbeelden met een zucht naar alles omvatende integratie en afkeer van verbrokkeldheid. Heimwee naar een wereld zonder velerleiheid en wisselvalligheid; poging om wetenschap en godsdienst te verzoenen. Alles hangt met alles samen, maar veel dingen hangen slechts zeer zijdelings samen. Het holisme verafschuwt deling omdat uit deling conflicten (kunnen) ontstaan. Aan het holisme ontbreken conflicten, rampen. Holisme is geen wetenschap, maar een geloof. Holisme (das Wahre ist das Ganze) als een universeel algoritme, als een soort alchemie, als een droom; maar dromen houden ons vaak meer bezig dan de werkelijkheid, vooral als die dromen raakvlakken hebben met de werkelijkheid. Holisme is tegelijkertijd waar en niet waar.

Kritiek op het postmodernisme

De gesel van het postmodernisme:

- Verbanden leggen, maar geen oordeel vellen. Geen enkele schrijver weet of het over een concept, stijl, stroming, historische periode of economische fase gaat.
- Zich niet behoeven te verontschuldigen voor het niet hebben van eigen ideeën. Vergelijk de uitspraak: "Ik ben een verzameling van andermans ideeën." "Ik ben u".

- Onverteerbaar is de postmoderne opvatting dat alles 'gelezen' kan worden, en dat de werkelijkheid zonneklaar en zonder vraagtekens kan worden 'gedeconstrueerd' als een optelsom van betekenissen die wij er thans in leggen.

Een kernonderwerp van het postmodernisme is het fenomeen 'complexiteit'; complexiteit opgevat als veelheid en variëteit van elementen en van samenhangen in een systeem, vaak op meer dan een niveau (meerlagencomplexiteit). Een kenmerk van de postmoderne complexiteitstheorie is dat zij meer doet dan alleen complexiteit op een hoger niveau verklaren vanuit eenvoud op een lager niveau; zij benadrukt 'simplexiteit', dat wil zeggen dat eenvoud (in vorm, functie of gedrag) ontstaat uit complexiteit op lagere niveaus. De postmoderne complexiteitstheorie concentreert zich dus niet zozeer op de vraag waar complexiteit vandaan komt, maar op de (belangrijker) vraag waar eenvoud vandaan komt, waarom er eenvoud is.

Ter relativering een uitspraak van A.C. Zijdeveld (1995): "Postmodernisme is de filosofie van de winkel van sinkel, waar alles te koop is." Zie ook C.A. van Peursen: 'Na het postmodernisme'. Verdere kritiek op het postmodernisme (S.W. Couwenberg, NRC 7 april 1996): Postmodernisme is verabsolutering van het heden, een opgesloten zijn in het hier en nu, een blind mollenbestaan. De (politieke) elites drijven nog slechts op het kompas van opiniepeiling, trend en mode. De maatschappijkritische potentie is verslapt. Toekomst wordt nog slechts gezien als eindeloze voortzetting van het heden. Postmodernisme uit zich in een alles doordringende twijfel en onzekerheid (Niets is zeker, en zelfs dat niet); in radicaal relativisme en structureel cynisme; complete devaluatie van de kunst als expressie van esthetische ervaring. Het culturele en politieke klimaat heeft nu een sterk tegenstrijdig karakter. Postmodernisme is symptoom van een overrijpe en oververzadigde cultuur, die het geloof in de wervingskracht van haar beginselen dreigt te verliezen. Tijdgeest aan het einde van de 20e eeuw: verwarring, chaos, desoriëntatie, nihilisme, onzekerheid, cultuurpessimisme. Postmodernisme is een typische uiting van beschavingsmoeheid. Vergelijk het fin-de-siècle-gevoel aan het eind van de 19e en van de 20e eeuw: toen gevoelens van nationaal reveil, nu neiging tot doemdenken. Er tekenen zich twee stromingen af: de 'declinists', de 'somberrmannen' (onomkeerbaar proces van neergang, postmodernistisch getint) en de 'revivalists' (vertrouwen op voortdurende zelfvernieuwing, holistisch getint).

Zie ook P.H.A. Frissen *De virtuele staat* (1996). Virtueel betekent: alsof; het duidt op een werkelijkheid die met computers gemaakt wordt. Zo ook de staat door ICT = Informatie- en Communicatie-Technologie. De staat heeft geen pyramidaal-hiërarchische structuur meer, maar wordt een archipel van semi-autonome instellingen, verbonden door netwerken. Gevolg: horizontalisering van politiek en bestuur. De onthoofde politiek moet afzien van elke inhoudelijk sturende rol en zich beperken tot professioneel technocratisch bestuur: het scheppen van

procedures en processen voor een maatschappij, die voortaan zichzelf stuurt. Frissen verdedigt voor de overheid een strategie van makelaardij: overheid als bemiddelaar of regisseur, leiding gevend aan een versplinterde en gefragmenteerde maatschappij van contracten of zelfregulering. Politiek beperken tot de hoofdlijnen van beleid.

De maatschappij is niet maakbaar.

Frissens betoog is postmodernistisch. Het postmodernisme is absoluut relativistisch, een zichzelf vernietigend perspectief, een poging om alle vroegere grote verhalen (koene visies) te vernietigen. Maar die poging om alle vroegere 'Grote Verhalen' te vernietigen is zelf een buitengewoon groot verhaal. Onderscheid: *Big Brother* (de controlestaat) en *Soft Sister* (de verzorgingsstaat). Twee kanten van eenzelfde medaille? Postmoderne visie: De wereld is een heerlijke chaos en dat moet vooral zo blijven. Postmodernisme beschouwt alle beweringen, van welke aard ook, als niet meer dan *talige feiten en narratieve fenomenen*.

POSTMODERNISME - Enige literatuur -laatste kwart 20e eeuw; chronologisch gerangschikt:

- D. Bell: De komst van de post-industriële samenleving (1974)
- S.L. Kwee e.a.: Nederland op weg naar een post-industriële samenleving? (1979)
- M. Korzec: De kitsch van het holisme (1986)
- S. Stuurman: De labyrintische staat; over politiek, ideologie en moderniteit (1985)
- S. Stuurman: Moderniteit en politieke theorie (1986)
- F. Lyotard e.a.: Het postmoderne aan kinderen verklaard (1988)
- N. Nelissen e.a.: Het verkennen van sociale problemen (1988)
- D. Harvey: The condition of postmodernity (1989)
- I. Bulhof e.a.: Postmodernisme als uitdaging (1990)
- F. Jameson: Postmodernism; cultural logic of late capitalism (1991)
- B. de Pater/H. van der Wusten: Het geografische huis (blz. 215 - 235) (1991)
- S. Crook e.a.: Postmodernization; change in advanced society (1992)
- G. Harmans e.a.: De balans van de 20e eeuw (1992)
- P. Drucker: De post-kapitalistische maatschappij (1993)
- H. van der Loo e.a.: Paradoxen van modernisering (Present order is disorder of the future) (1993)
Afweging van postmodernisme en holisme.
- NRC-Handelsblad: De mond vol tanden (1993)
- N(ederlands) G(esprek) C(entrum): Afscheid van de twintigste eeuw (1993)
- C. van Peursen: Na het postmodernisme (1994)
- M. Moerland (red.): De kool en de geit in de Nieuwe Tijd; wetenschappelijke reflecties op New Age (1996)²
- Studium Generale UU: De aanloop tot de eeuwwende 2000 (deel 1): De utopieën van de twintigste eeuw (1996)
- Studium Generale UU: De aanloop tot de millenniumwende 2000 (deel 2): Postmodernism Revisited (1996)
- P.H.A. Frissen: De virtuele staat; politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal (1996)

² Zie bespreking in GAMMA jrg.3/nr.4

PRO-GAMMAATJES

- Om onze doelstellingen beter te realiseren heeft de Franse Association Teilhard de Chardin een driejarenplan opgesteld. Zij wil o.a. de oprichting bevorderen van een honderdtal initiatiegroepen in heel Frankrijk, tenminste één per departement, die binnen hun achterban streven naar evenwicht tussen de verschillende socio-culturele categorieën van christenen, aanhangers van andere religies en agnostici, wier overtuiging is dat de evolutie een 'opgang van de geest' is. Vanuit een op te richten 'sector studie en publicatie' zal zij mensen afvaardigen, die het gedachtegoed van Teilhard de Chardin door en door kennen, waardoor ze als woordvoerder kunnen fungeren in discussies en debatten in de media, de universiteit en de Kerk. Gegevens vindt u op de zojuist geopende website van de Franse Association. Deze maakt deel uit van de homepage van het Parijse 'Musée de l'Homme': ><http://www.mnhn.fr>< en heeft een directe verwijzing en link naar de homepage van onze Nederlandse Stichting: ><http://www.worldonline.nl/~sttdc><
- In de Prinsesselaankerk, Prinsesselaan 10, Beverwijk vindt telkens op maandag om **20.00 uur** een serie plaats van zes open avonden voor zowel binnen- als buitenkerkelijken. Op **9 februari** sprak **dr. A.D.Fokker** over 'Wetenschap en spiritualiteit. Is er een wetenschappelijke waarheid?', op **9 maart** spreekt mevr. **dr. H.Zock** over 'Zoeken naar waarheid, verklaard volgens godsdienstpsychologen' en op **6 april** prof.dr.**L.Leertouwer**, dogmaticus in Leiden, over 'Sprookjes en mythen'.
- In het Han-Fortmann-Centrum, René Descartesdreef 21, 6525 GL Nijmegen leidt drs.**Paul Revis** drie studie-avonden, respectievelijk over 'leven en werk', 'filosofie' en 'spiritualiteit' van Teilhard de Chardin, en wel op de maandagen **23 en 30 maart en 6 april**. Aanvang 20.00 uur. Deelnemers maximaal 25, inschrijving uiterlijk 16 maart. Inlichtingen: tel.: 024 - 361 90 10.
- In afwijking van de agenda van onze '**werkgroep Delft**' zoals vermeld in *GAMMA* 4/nr. 6 en 7 zal de lezing in het zaaltje naast de Genestetkerk, Oude Delft 102-104, op zaterdag 28 maart tussen 13.00-16.30 uur niet worden gehouden door Wim van Eyden of Helena Brikkè, maar door **Rolf Kasper**. Hij zal spreken over '**Sri Aurobindo en Teilhard de Chardin**'.
- In het winternummer van *Interreligieus Perspectief*, jaargang 1 nr. 3 treft u een uitgebreid programma aan van de Spirituele Cafés. Voor algemene informatie hierover kunt u zich wenden tot Frans Ootjers: tel. 010-425 74 80 of Imko Keerweer: 030-60 61 999. E-mailadres: scn@worldonline.nl. Website: ><http://home.worldonline.nl/~scn><